

SULTONBEK NORMAMATOV

LEKSIKOGRAFIYA ASOSLARI

81.2
N79

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

SULTONBEK NORMAMATOV

LEKSIKOGRAFIYA ASOSLARI

O'quv qo'llanma

5111200 – O'zbek tili va adabiyoti bakalavriat
ta'lim yo'nalishi uchun

TOSHKENT
«MALIK PRINT CO»

2021

GDU QIROATXONASI

UO'K: 81'374(075.8)

KBK: 81.2-4ya73

N 79

Normamatov S.

Leksikografiya asoslari [Matn]: o'quv qo'llanma / S. Normamatov.
- Toshkent: «MALIK PRINT CO», 2021. - 120 b.

Mas'ul muharrir

Yormat Tojiyev,

filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar

Samixon Ashirboyev,

filologiya fanlari doktori, professor

Nosirjon Uluqov,

filologiya fanlari doktori, professor

O'quv qo'llanmada leksikografiya masalalari, lug'at tuzish an'analari, tamoyillari; turli tipdagi lug'atlar yaratish, ularni tadqiq etish, tarixiy va zamonaviy lug'atlarning tuzilish tamoyillari, ularning qiyosiy tahlili xususida fikrlar bildirilgan. Shuningdek, o'zbek lug'atchiligining tadrijiy taraqqiyoti: XI-XII asrlarda turkiy lug'atchilik, XIII-XIV asrlar o'zbek lug'atchiligi, o'zbek lug'atchiligining eski o'zbek tili davri, XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr o'rtalarida o'zbek lug'atchiligi hamda mustaqillik davri o'zbek lug'atchiligi kabi davrlarga ajratilgan holda nazariy o'rganilgan. Jahon va o'zbek leksikografiyasida zamonaviy elektron lug'atlarning yaratilishi, ularning amaliy ahamiyati haqida ham ma'lumotlar berilgan.

O'quv qo'llanma 5111200 – O'zbek tili va adabiyoti bakalavriat ta'lim yo'nalishi o'quv rejasidagi “Leksikografiya asoslari” fani o'quv dasturi asosida yaratilgan. Undan bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari, magistrantlar hamda lug'atshunoslik bilan qiziquvchi mutaxassislar foydalanishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020-yil 28-dekabrda 676-sonli buyrug'i bilan nashrga ruxsat berilgan.

ISBN 978-9943-7906-2-9

© S. Normamatov., 2021.

© «MALIK PRINT CO», 2021.

KIRISH

Ma'lumki, o'zbek tilini ilmiy asosda o'rganishga oid ilk ma'lumotlar leksikografiya sohasidagi qadimgi lug'atlarda kuzatiladi. Lug'atchilik o'zbek adabiy tilining shakllanish davridan boshlab, keyingi barcha davrlarda ham doimo adiblar, ziyolilar, tilshunolar diqqat markazida bo'lib kelgan. Mahmud Koshg'ariy XI asrdayoq turkiy so'zlar boyligini arab tilida izohlab o'sha davrgacha xalqimiz yaratgan lisoniy boylikni bizga buyuk meros sifatida qoldirgan bo'lsa, bu an'ana keyingi davrlarda Mahmud Zamaxshariyning "Asos ul-balog'a", Muqddimat ul-adab" (XII asr), Tole Imon Xiraviyning "Badoye' ul-lug'at" (XV asr), Muhammad Yoqub Chingiyning "Kelurnoma" (XVII asr), Muhammad Rizo Xoksorning "Muntaxab ul-lug'ot" (XVIII asr), Mirzo Mehdiyxonning "Sangloh" (XVIII asr), Sulaymon Buxoriyning "Lug'ati chig'atoyi va turki usmoniy" (XIX asr) hamda muallifi noma'lum bo'lgan "At-tuhfat uz-zakiyati f-il-lug'at it-turkiya" (XIII asr), "Abushqa" (XVI asr) kabi turkiy lug'atchilikning ko'plab noyob durdonalari yaratilishi bilan davom etib keldi va bu lug'atlar tilshunos olimlar tomonidan yetarlicha tadqiq etildi.

Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlarda o'zbek tilining Davlat tili sifatidagi o'rni va maqomini mustahkamlash, uning mavqeyini ko'tarish, ta'lim muassasalarida o'qitish tizimini takomillashtirish, o'zbek tilining asl tabiati va xususiyatlarini to'la aks ettiradigan mukammal akademik va o'quv grammatikalarini yaratish, turli soha va yo'nalishlar bo'yicha lug'at va qomuslar, risola va darsliklar yaratish kun tartibiga qo'yilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risidagi" PF- 4797-sonli, 2019-yil 21-oktyabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktyabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-sonli Farmonlari hamda boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar bu yo'nalishdagi ishlarda dasturulamal bo'lib xizmat qilmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda “leksikografiya” tilshunoslikning alohida sohasi ekanligi qayd etilsa-da, “leksikologiya” tarkibida o‘rganilib, ta’lim bosqichlarida o‘qitib kelindi. 2016/2017-o‘quv yilidan boshlab Oliy o‘quv yurtlari 5111200 – O‘zbek tili va adabiyoti bakalavriat ta’lim yo‘nalishi o‘quv rejasiga “Leksikografiya asoslari” fani kiritildi. Fanning asosiy maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda qo‘llanmada leksikografiya masalalari, lug‘at tuzish an‘analari, tamoyillari; turli tipdagi lug‘atlar yaratish, ularni tadqiq etish, tarixiy va zamonaviy lug‘atlarning tuzilish tamoyillari, ularning qiyosiy tahlili xususida fikrlar bildirilgan. Shuningdek, o‘zbek lug‘atchiligidan tadrijiy taraqqiyoti: XI-XII asrlarda turkiy lug‘atchilik, XIII-XIV asrlar o‘zbek lug‘atchiligi, o‘zbek lug‘atchiligidan eski o‘zbek tili davri, XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr o‘rtalarida o‘zbek lug‘atchiligi hamda mustaqillik davri o‘zbek lug‘atchiligi kabi davrlarga ajratilgan holda nazariy o‘rganilgan. Jahon va o‘zbek leksikografiyasida zamonaviy elektron lug‘atlarning yaratilishi, ularning amaliy ahamiyati haqida ham ma’lumotlar berilgan.

Qo‘llanmada turkiy lug‘atchilikning XI-XII asrlarda shakllanishi, XIII-XIV asrlar o‘zbek lug‘atchiligidan takomili, eski o‘zbek tili davridagi taraqqiyotiga oid masalalarni yoritishda o‘zbek leksikografiyasiga oid mavjud ilmiy adabiyotlarga (И.Кўчкортоев., Б.Исабеков. Туркий филологияга кириш. – Тошкент, 1984; А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002) tayanildi, ulardagi ma’lumotlar mazmuni to‘ldirilib, mustaqillik yillarida o‘zbek tilshunosligi fanida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida boyitildi.

O‘zbek milliy tili, zamonaviy o‘zbek leksikografiyasining shakllanishi va rivojida XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlaridagi davr alohida o‘rin tutadi. O‘zbek leksikografiyasida yaratilgan mavjud ilmiy manbalar, o‘quv adabiyotlarida mazkur davr lug‘atchiligi haqida sho‘roviy mafkura ta’sirida yetarlicha ma’lumotlar keltirilmagan edi. Qo‘llanmada bu masalaga alohida e’tibor qaratilgani holda davr lug‘atchiligi shakllanishidagi ijtimoiy ehtiyoj, davr lug‘atchiligi manbalari, bir tilli va ko‘p tilli tarjima lug‘atlarining takomillashuv jarayoni, dastlabki terminologik va o‘quv lug‘atlarining yuzaga kelishi kabi masalalarga keng o‘rin ajratildi. Bunda Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy, Elbek, Ishoqxon Ibrat, Nazir

To'raqulov kabi jadid ma'rifatparvarlarining lug'atchilik faoliyatlarining tahlili asosida o'zbek zamonaviy leksikografiyasining asoslari aynan jadid ma'rifatparvarlari tomonidan yaratilganligiga oid ilmiy asoslangan xulosalar berildi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishuvi, yangi tahrirdagi "Davlat tili haqida"gi qonunning qabul qilinishi o'zbek tilshunosligining yanada rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratdi. Bu esa, o'z navbatida, o'zbek leksikografiyasi rivojiga ham ta'sir ko'rsatdi. O'zbek leksikografiyasida mustaqillik davrida ko'plab yangi turdagi lug'atlar paydo bo'ldi. Qo'llanmada mustaqillikdan keyingi davrda yaratilgan lug'atlar, ularning turlari, yaratilish tamoyillarini tavsiflashda tilshunos olim, filologiya fanlari nomzodi A.Madvaliyevning ilmiy tadqiqot ishlaridan foydalanildi (Мадвалиев А. Ўзбек лексикографияси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 2008. -№6; Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017).

Axborot-kommunikatsion texnologiyalarning jadal rivoji tilshunoslik, xususan, leksikografiya sohasida ham yangi tipdagi lug'atlarning paydo bo'lishiga zamin yaratmoqda. Kompyuter tarjimai, tahriri, tahlili, elektron lug'atlar va tezaurus (til xazinas) larning yaratilishi fikrimizning dalili. Ayniqsa, zamonaviy elektron lug'atlarni yaratish, undan foydalanish madaniyatini shakllantirish til imkoniyatini egallashda samarador ekanligini asoslashga hojat yo'q. Qo'llanmada o'quv dasturidagi mavzularga muvofiq leksikografiyaning bunday zamonaviy yo'nalishlari, ularning hozirgi rivojlanish bosqichdagi holati xususida filologiya fanlari doktori, professor B.Mengliyevning ilmiy izlanishlaridan foydalanilgan holda ma'lumotlar berildi. Har bir mavzu yakunida berilgan muammoli savollar, nazorat test topshiriqlari talabalarning mavzu bo'yicha olgan bilimlarini mustahkamlashga xizmat qiladi deb o'ylaymiz.

Bugungi kunda Oliy o'quv yurtlarining Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili), O'zbek tili va adabiyoti bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida "Leksikografiya asoslari" nomli o'quv qo'llanmaga ta'limiy ehtiyoj mavjudligi inobatga olinib, qo'llanma ilk bor yaratildi. Uni takomillashtirish ishlari yana davom etadi.

“LEKSIKOGRAFIYA ASOSLARI” FANINING VUJUDGA KELISHI, O‘RGANISH OB‘EKTI VA PREDMETI

Reja

1. Lug‘atchilik tarixi va uning o‘rganilishi
2. Lug‘at tuzish tamoyillari
3. Lug‘at maqolalarining joylashtirish tartibi. Lug‘at maqolalari sxemalari
4. Lug‘at turlari

Tayanch so‘z va iboralar: *leksikografiya, lug‘atchilik, so‘zlik, lug‘at tuzish tamoyillari, didaktik tamoyil, lingvodidaktik tamoyil, bosh ma‘no, hosila ma‘no, qomusiy lug‘at, filologik lug‘at, tanlab-saralab olish tamoyili.*

Lug‘at – so‘z, frazema, parema, morfema va boshqalarning belgilangan maqsadga ko‘ra, ma‘lum qonuniyat hamda ehtiyoj asosida tartibga solingan yig‘indisi, leksikografiya – lug‘at va uning tuzilishi, yaratilish tamoyillari haqidagi bilim – ta‘limot. Leksikografiya – yunoncha “lexis” – *so‘z*, “grapho” – *yozaman, yozish, yozilgan* kabi ma‘nolarni ifodalaydi.

Ilmiy adabiyotlarda lug‘atchilik tilshunoslikning alohida sohasi hisoblansa-da, aslida leksikologiya bilan bevosita aloqadordirligi aytiladi¹. Chunki leksikada, avvalo, tilning lug‘at tarkibi, shuningdek, so‘z ma‘nosi, uning iste‘mol darajasi, nutq, uslub hamda shakl va mazmunga munosabati kabilar o‘rganiladi.

Leksikografiya tilshunoslikning lug‘at tuzish bilan shug‘ullanuvchi va u bilan aloqador bo‘lgan masalalarni o‘rganuvchi sohasi, “*lug‘atchilik*” deb ham yuritiladi. Aslida *leksikografiya* va *lug‘atchilik* tushunchalari farqlanadi. *Leksikografiya* lug‘at tuzish nazariyasi va *lug‘atchilik* lug‘at tuzish amaliyotini ifodalaydi.

“Lug‘at” arabcha “til”, “sheva”, “lahja”, “so‘z”, “ibora” kabi ma‘noni bildiradi. Hozirgi kunda ushbu so‘z ikki ma‘noda: 1) muayyan tilda, uning hududiy yoki ijtimoiy lahjasida mavjud bo‘lgan, shuningdek, u yoki bu yozuvchi asarlarida uchraydigan

¹ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. –Б. 289.

so'zlar yig'indisi, ya'ni leksika; 2) so'zlar (yoki morfema, so'z birikmasi, ibora) muayyan tartibda (alifboli, uyali, mavzuli) joylashtirilgan, tavsiflanuvchi birliklar, ularning kelib chiqishi, ma'nolari, yozilishi (imlosi), talaffuzi, uslubiy mansubligi, boshqa tillarga tarjimai haqida ma'lumotlar jamlangan kitob ma'nolarida qo'llanadi.

Ana shu ikkinchi ma'nodagi lug'atlar madaniyat sohasida muhim o'rin egallaydi, chunki ularda jamiyatning ma'lum davrda erishgan bilimlarni aks etadi¹. Lug'atlar, shuningdek, bir qator ijtimoiy vazifalarni bajaradi: muayyan voqea-hodisa haqida o'quvchiga ma'lumot beradi; uni o'z ona tilidagi va o'zga tillardagi so'zlar bilan tanishtiradi; tilni, uning lug'at tarkibini takomillashtirish, me'yorlashtirish va tartibga solishga yordam beradi.

Lug'at tuzishda, albatta, ma'lum maqsad ko'zda tutiladi. Maqsad esa, davrga ko'ra, ehtiyoj asosida belgilanadi. Leksikografiya sohasining ob'ekti lug'atlar va ularning tarkibiga kiruvchi birliklar. Leksikografiyaning predmeti lug'at tuzish qonuniyatlari, lug'at tiplari, lug'atchilikning tarixiy taraqqiyotini belgilashdan iborat.

Ma'lumki, insoniyat dunyoga kelganidan so'z bilan ish tutadi, so'z olamiga duch keladi, undan foydalanadi. Kishilar bir-biri bilan muloqotga kirishar ekan, tildan foydalanish jarayonida ularda turli ehtiyoj paydo bo'ladi. Bu ehtiyojlarni qondirish lug'at yaratishni taqozo etadi. Tilning so'z boyligini jamlash, ularni tartibga solib, foydalanish uchun qulay holatda taqdim etish, tavsiflash, imkoniyatlarini ochib berish leksikografiya sohasining bosh vazifasi ekanligi ma'lum.

Darhaqiqat, lug'atlar barchaga barobar xizmat qiladi. Undan barcha soha vakillari birdek foydalanadi.

Ma'lumki, til doimo o'zgarib turadi. Ayniqsa, tilning leksikasi tez o'zgaruvchan bo'ladi. Shu bilan birga, tilning leksik qatlami asrlar mahsuli hamdir, ya'ni har bir tarixiy davr, ijtimoiy taraqqiyot bosqichi o'z ifodasini topadi. So'zlar, til birliklari eskiradi, yangi so'zlar paydo bo'ladi.

¹ Гак В.Г. Словарь // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. –С. 462.

“Leksikografiya asoslari” kursining bosh maqsadi lug‘atchilikning shakllanishi, taraqqiyoti haqida ma’lumot berish, uning istiqbolini belgilashga xizmat qilish. Bilamizki, lug‘atchilik shakllanishi uzoq tarixga ega. Jumladan, o‘zbek lug‘atchiligining shakllanishiga e’tibor qaratganimizda ham, buni kuzatishimiz mumkin.

Turkiy tillar lug‘atshunosligi boy tajribaga ega. Ayniqsa, o‘tmish lug‘atshunoslari o‘ziga xos lug‘at tuzish usullari, tamoyillari, so‘zlarni sharhlash uslublari jihatidan ajralib turadi. Ushbu lug‘atlarda so‘z tanlash mezonlari, so‘zning semantik tarkibiga munosabat bildirish, so‘zning ma’no qirralarini ochish kabi masalalar bo‘yicha hozirgi zamon lug‘atshunoslari uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Davr nuqtayi nazaridan yuqori darajada baholangan, haqiqatan, o‘ta noyob bo‘lgan Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”) asarining yaratilishi ham o‘ziga xos tarixga ega. Bu lug‘atning yaratilishi uchun hind va arab tilshunosliklari doirasida yaratilgan ko‘pgina qadimgi lug‘atlar, masalan, Sibavayhiyning “Al Kitob” asari, Halil al Faraxidinning “Ayna kitobi”, Firuzabodiyning 60 yoki 100 jildlik lug‘ati yoki “Qomus” asari kabi boshqa asarlarning manba bo‘lganligini qayd etish kifoya.

Mahmud Koshg‘ariyning o‘zi “Devon”ning yaratilishida Xalil ibn Ahmadning “Kitob ul-ayn” asaridan foydalanganligini qayd etadi. Demak, o‘zbek lug‘atchiligining shakllanish tarixini M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari bilan belgilaganimizda ham, uning taraqqiyoti o‘rta asrlarda va undan oldingi davrlarda yaratilgan ko‘plab lug‘atlar bilan belgilanadi.

“Leksikografiya asoslari” kursining asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- lug‘atchilikning shakllanishi haqida ma’lumot berish, tarixiy lug‘atlar, ularning yaratilish sabablarini bayon qilish;
- lug‘at turlari (asosiy turlari) haqida ma’lumot berish, ularning o‘ziga xos jihatlarini tavsiflash;
- lug‘at tuzish qonun-qoidalari, tamoyillari borasida bilimlar berish;
- lug‘atchilikning taraqqiyot bosqichlarini belgilashda ijtimoiy o‘zgarishlarning o‘rnini belgilash;

- kishilarda lugʻatlardan foydalanish malakasini hosil qilishga koʻmaklashish;

- oʻzbek lugʻatchiligining istiqbolini belgilovchi maʼlum vaziyatni shakllantirish, asosiy manbalardan xabardor qilish;

- taʼlim-tarbiya tizimida lugʻatlardan foydalanishning muhim ekanligini, zaruriyat ekanligini yoshlarga, taʼlim tizimi xodimlariga singdirish.

Har bir lugʻat amaliy xarakterga ega. Bu leksikografiyaning nazariy asosini belgilashda muhim. Zero, leksikografiyaning nazariy asosini, ehtiyojini qondirish maqsadida tuziladigan lugʻatlarning yaratilish qonun-qoidalari, ularni tuzish tartiblari, lugʻatlar turlarini belgilash tashkil etadi. Yaʼni maqsadning toʻgʻri belgilanishi, maqsaddan kelib chiqqan holda ularning turlarini belgilash, turlarning oʻziga xosligidan kelib chiqqan holda, lugʻatlarning shaklini belgilash, u yoki bu shakldagi lugʻatni tuzishning tamoyillarini belgilash lozim boʻladi.

Leksikografiya (lugʻat tuzish nazariyasi va amaliyoti) eramizdan oldingi davrlarda paydo boʻlgan va boshlanishidanoq, taʼlim-tarbiya sohasi uchun xizmat qilgan ekan, yaratiladigan har bir lugʻatning asosini: 1) didaktik tamoyil belgilaydi. Lugʻat tuzishda didaktik tamoyilni chetlab oʻtish mumkin emas. Lugʻatlar tildagi soʻzlarni oʻqitish-oʻrgatish, boshqa tillarga oid soʻzlar haqida, birliklar haqida maʼlumotlar berar ekan, demak, 2) lingvodidaktik tamoyil muhim. Lugʻat tuzishning asosiy tamoyillaridan biri maqsaddan kelib chiqqan holda lugʻat birliklarini 3) tanlash-saralab olish tamoyili. M.Koshgʻariy oʻz lugʻati (“Devon”) uchun “umumisteʼmolda boʻlgan soʻzlarni tanladim” deydi. Shu tamoyilga aloqador boʻlgan yana bir tamoyil, bu maqsadga muvofiq tuziladigan, lugʻatdan kelib chiqadigan 4) ehtiyojni qondirishga muvofiqlikni taʼminlash tamoyili. “X va H harflari tarkibida boʻlgan soʻzlar lugʻati”, “Paronimlar lugʻati” kabilar. Leksikografiyadagi eng muhim va universal tamoyillardan biri – 5) lugʻatdan foydalanishning osonligi-qulayligini taʼminlash. Hamma lugʻatlar tuzilishi, mundarijasi kabilardan qatʼi nazar, ana shu tamoyilga amal qilingan holda tuziladi: alifbo asosida tuzilganlik, mavzuiy guruhlariga ajratish, ters, morfem, terminologik va boshqa lugʻatlar shu tamoyil asosida yaratiladi. 6) Berilgan materialning aniqligi, toʻgʻriligi va toʻliqligini taʼminlash tamoyili

(imlo, orfoepik, sinonim, omonim, antonim, frazema, paremlar lugʻatlari shu tamoyilni ham nazarda tutib tuziladi. Masalan, imlo lugʻati soʻzni toʻgʻri yozishni taʼminlashni nazarda tutib tuzilgan. 7) til va nutq meʼyorlariga amal qilish tamoyili. Umumiy va xususiy meʼyorlarni nazarda tutuvchi lugʻatlar: dialektal, eskirgan soʻzlar, okkazional birliklar lugʻatlari kabilar. 8) oʻquv lugʻatlarida alohida ahamiyat kasb etuvchi taʼlimiy tamoyil. Bu tamoyil oʻquvchilarning aqliy faoliyatini rivojlantirish, til boʻyicha koʻnikmalarini hosil qilishda ahamiyatli. 9) oʻquv lugʻatida, alohida ahamiyat beriladigan tarbiyaviy tamoyil muhim. Bunday lugʻatda maʼnaviy-axloqiy, estetik tarbiya kabilar koʻzda tutilgan boʻladi.

Leksikografiya tamoyillari lugʻatlarning turlariga mos ravishda oʻzgarishi mumkin. Qaysi tamoyilning tayanch vazifasini bajarishi lugʻatning maqsad va ehtiyojidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Jumladan, “Oʻzbek tilining orfoepik lugʻati” oʻzbek tilidagi lugʻaviy birliklarning toʻgʻri talaffuz qilinishini taʼminlashni nazarda tutilib tuziladi, yaʼni soʻzni oson – qulay talaffuz qilishni taʼminlash tamoyiliga amal qilish muhim. Shu kabi lingvistik (filologik) yoki ensiklopedik (qomusiy) lugʻat yaratishning oʻziga xos umumiy va xususiy tamoyili boʻlishi mumkin. Shuningdek, ichki jihatdan olib belgilasak, lingvistik lugʻatlarning izohli hamda tarjima turlarida umumiy tamoyillardan tashqari (foydalanishga qulaylik tamoyili), soʻz maʼnolarini toʻla yoki qisman izohlash kabi oʻziga xos xususiy tamoyillar katta ahamiyat kasb etishi ham mumkin.

Lugʻatlarda maqolalarning joylashtirilishi har bir lugʻatda koʻzda tutilgan maqsaddan, qaysi tamoyilga asoslanganlikdan, lugʻat turi, xarakteri, hajmi kabi jihatlarni hisobga olgan holda tartiblashtiriladi. Masalan, omonimlar lugʻatida, avvalo, tayanch soʻz beriladi: OT 1 – “ism” maʼnosida; OT 2 – “hayvon” maʼnosida; OT 3 – “ish-harakat” maʼnosida. Yoki sinonimlar lugʻatida betaraf – dominant soʻz asos sifatida joylashtirilib, uning maʼnodoshlari navbat bilan joylashtiriladi. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da bosh maʼnodagi soʻz berilib, uning koʻchma maʼnolari navbat bilan keltiriladi. Tarjima lugʻatlarida belgilangan til soʻzlari berilib, oʻzga til birligi keyin joylashtiriladi. Etimologik lugʻatda tahlil uchun tanlangan soʻz berilib, uning kelib chiqishini belgilovchi, izohlovchi soʻzlar navbati bilan keltiriladi. Tarkibida “X va H harflari ishtirok etgan soʻzlar lugʻati”da avval bosh

harflari X yoki H bilan kelgan soʻzlar tanlanib, “X” harfi qatnashgan soʻzlar oldin, “H” harfi qatnashgan soʻzlar keyin joylashtiriladi. Demak, lugʻat maqolalarini joylashtirish tartibi maqsad va ehtiyojdan kelib chiqqan holda belgilangan lugʻat turlarining xarakteriga qarab, shuningdek, lugʻat materialini oʻzlashtirishning oson boʻlishini, foydalanishning qiyinligi va samaradorligi koʻzda tutib belgilanadi. Yana boshqacha tarzda tartib belgilash ham mumkin.

Lugʻat maqolalarining joylashtirish tamoyillari tilshunos A.Nurmonov tomonidan Alisher Navoiy asarlari tili boʻyicha yaratilgan lugʻatlar orasida “Sangloh” lugʻatining lugʻat maqolalarini joylashtirishda izchil va puxta tamoyilga boʻysunganligi qayd etiladi. (A.Nurmonov, “Oʻzbek tilshunosligi tarixi”, - Toshkent, 2002 y.). A.Nurmonov “Sangloh”da lugʻat maqolalari quyidagi sxema asosida joylashtiriladi”, – deb qayd etadi:

- 1) sarlavhaga chiqarilgan soʻz;
- 2) sarlavhaga chiqarilgan soʻzning fonetik va orfografik izohi va undan hosil qilingan shakllar;
- 3) sarlavhaga chiqarilgan soʻz va undan hosil qilingan shakllarning grammatik tavsifi;
- 4) soʻzning etimologiyasi;
- 5) sarlavha soʻz va undan hosil qilingan shakllarning semantik tahlili;
- 6) sarlavha soʻz va undan hosil qilingan shakllar semantik tavsifini tasdiqlovchi materiallar;
- 7) sarlavha soʻz va undan hosil qilingan shakllar maʼnolarining rumiy (turk), arab, fors va boshqa tillarda ifodalanishi;
- 8) oʻzidan oldingi mualliflarning fikrlariga munosabati;
- 9) ilovalar.

Leksikografiyada mavzuiy, grammatik, shu kabi boshqa lugʻatlarda maqolalarning joylashtirilish sxemalari yana boshqa koʻrinishlarda ham boʻlishi mumkin.

Lugʻatlarning tuzilishi turlaridan kelib chiqib belgilanadi va shunga koʻra, turli koʻrinishlarda beriladi. Masalan, “Oʻzbek mumtoz adabiyoti asarlari uchun qisqacha lugʻat” (– Toshkent, 1953) quyidagi sxemada tuzilgan: I. Tuzuvchilardan; II. Lugʻatdan foydalanish tartibi; III. Lugʻatdagi qisqartirilgan belgilar; IV. Alifbo tartibidagi soʻzlar izohi. Yoki J.Lapasov tomonidan tuzilgan “Mumtoz

adabiy asarlar o'quv lug'ati"ning (– Toshkent, 1994) tuzilish tartibi quyidagicha: I. Muallifdan; II.Shartli qisqartmalar; III. Alifavit tartibidagi lug'at.

Akademik A.Hojiyev tomonidan tuzilgan "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" (– Toshkent, 2002) quyidagi sxemada tuzilgan:

I. So'zboshi; II. Lug'atning hajmi va tuzilishi; III. Lug'at maqolasi (har bir lug'at maqolasi bosh so'z sifatida lingvistik terminini keltirish bilan boshlanadi). Agar termin boshqa tildan o'zlashgan bo'lsa, qavs ichida qaysi tildan, qanday so'z yoki til unsurlari asosida o'zlashganligi ko'rsatiladi.

Azim Hojiyev "O'zbek tilining izohli lug'ati"ni tuzish printsiplarini ishlab chiqar ekan, so'zlarni izohlashning olti qatlamini ochib beradi. Bular: bosh so'z; lug'at maqolasining bosh so'zdan keying komponenti, bosh so'zning etimologiyasi haqidagi ma'lumot; lug'at maqolasining etimologik ma'lumotdan keyingi bosh so'zga uning ma'nosi oldidan beriladigan grammatik, uslubiy va havola etuvchi qaydlar; izohlanuvchi birliklar (bosh so'z va turg'un iboralar) ma'nosini belgilash va qayd etish; lug'at maqolasining eng asosiy qismi izohlanuvchi birliklar ma'nolariga beriladigan izoh; lug'at maqolasining so'nggi komponenti izohlanuvchi birlik ma'nosi izohidan keyin beriladigan illyustrativ misollar.

Lug'atshunoslik tarixiga nazar tashlansa, lug'atlarni yaratishda muayyan maqsadlardan kelib chiqib ish ko'rilganligi ma'lum bo'ladi. Shu tufayli ko'plab original, biri ikkinchisini takrorlamaydigan lug'atlar yaratilgan. Tadqiqotlarda kuzatilishicha, uzoq o'tmishimizda yaratilgan lug'atlarning turlari ko'p, ularning muayyan tiplari guruhlashtirilgan¹.

Lug'atlarning yaratilishi uzoq tarixga borib taqaladi. Turkiy leksikografiyada dastlabgi lug'atlar XI-XII asrlarda yaratilgan bo'lsa, Evropada, xususan, Rossiyada lug'at tuzish ishlari XVII asrlardan boshlangan.

Lug'atlar izohlash materiali, xarakteri va tuzilishiga, mohiyat-mazmuniga ko'ra, avvalo, ikki turga ajratiladi: ensiklopedik lug'atlar (qomusiy lug'atlar) va filologik (lingvistik) lug'atlar.

¹ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. –Б. 299.

Ensiklopedik lug'atlarda til birliklari emas, balki so'z va birikmalar bilan ifodalangan narsalar, tarixiy voqealar, tarixiy va alohida mavqega ega bo'lgan shakllar, ijtimoiy va tabiiy hodisalar, geografik nomlar (mamlakatlar, shaharlar, okeanlar, dengizdan va hokazolar) haqida ma'lumot beriladi. Ularda so'zlarning ma'nolari, uslubiy va grammatik xususiyatlari izohlanmaydi. Ensiklopedik lug'atlarda faqat ot turkumiga mansub birlik – atoqli ot ifodalagan tushunchaga izoh beriladi. Ya'ni so'zga hodisa ifodachisi sifatida ta'rif-tavsif beriladi. Ularda tushunchlar: mamlakatlar, shaharlar, ayrim shaxslar, narsa, hodisa-voqealar haqidagi ma'lumotlar beriladi. Bu lug'atlar sharq xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi tarixida *qomus* deb yuritiladi. "O'zbek sovet ensiklopediyasi", "Tibbiyot ensiklopediyasi", "Diniy ensiklopediya" kabi lug'atlar shu tipga kiradi.

Lingvistik lug'atning asosiy maqsadi esa til birligi hisoblangan so'zlar, frazemalar, paremlar – ya'ni til birliklarining ma'nolarini, turli lisoniy xususiyatlarini ochib berish.

Har ikki turdagi lug'atlarning umumiy jihatlari shundaki, ular ma'lum tartibda (alifbo tartibida) tuzilgan so'zlikka, materialga ega bo'ladi. Shuningdek, har ikki tip lug'at ham hajm jihatdan katta, o'rtacha va kichik lug'at ko'rinishlarida, umumiy va xususiy lug'at shaklida bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, ular bir-biridan tubdan farq qiladi: *lingvistik lug'atning* ob'ekti lug'aviy birlik ko'rinishidagi materilani qamrab olib, so'z, uning ma'nosi, grammatik, uslubiy va boshqa xususiyatlari, so'zdan katta birlik (frazema, parema, grammatik ko'rsatkich (grammatik ma'lumot), toponim birliklar kabilar haqida ma'lumot beradi. Shunga ko'ra, lingvistik lug'atning so'zligi barcha so'z turkumiga aloqador birliklardan tashkil topadi.

Har ikki lug'at tipi turli jihatiga ko'ra, yana ichki guruhlariga ajratiladi. Jumladan, lingvistik lug'at turli maqsadda tuzilganligiga ko'ra alohida turlarga ajratiladi.

1) umumiy lug'at; 2) xususiy (maxsus) lug'at.

Umumiy lug'atda tilning umumiste'moldagi barcha so'zi o'z ifodasini topishi mumkin. Masalan, "O'zbek tilining izohli lug'ati", "O'zbekcha-ruscha lug'at", "Imlo lug'ati", "Orfoepik lug'at" kabi.

Maxsus lug'atda ma'lum sohaga yoki biror qatlamga aloqador so'z beriladi: "Geografiya terminlari lug'ati", "Omonimlar lug'ati", "Paronimlar lug'ati" kabilar.

Lingvistik lug‘at leksikografik tavsif mazmuni, vazifasi va usuli nuqtayi nazaridan bir necha turga bo‘linadi:

1) izohli lug‘at – bunday lug‘atda so‘zning ma’nolari, qo‘llanish sohasi va darajasi, fonetik va grammatik xususiyati ko‘rsatib beriladi. Rus tilidagi «Толковый словарь живого великорусского языка» (В.И.Дал, СПб., 1863-1866), «Словар русского языка» (С.И.Ожегов., М., 1990) lug‘atlari ana shunday lug‘atlardan. O‘zbek leksikografiyasida dastlabgi bir tilli, ikki jildidan iborat “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” 1981 yilda Z.Ma‘rufov tahriri ostida nashr etilgan. 2006-2008 yillarda 5 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” yaratildi. Yangi izohli lug‘at hozirgi o‘zbek adabiy tilida keng iste’molda bo‘lgan 80 mingdan ortiq so‘z va so‘z birikmasini, jumladan, fan, texnika, san‘at va madaniyat sohalariga oid terminlarni, bir necha shevada qo‘llanadigan so‘zlarni, ba’zi tarixiy va eskirgan atamalarni qamrab olgan, ular talab darajasida izohlangan. Shuningdek, keyingi yillarda kichik yoshdagi bolalar uchun ham maxsus izohli lug‘atlar yaratildi. N.Mahmudovning “So‘z sandiqchasi” (O‘zbek tilining izohli lug‘atchasi (boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun, 2016) asari ana shu tipdagi izohli lug‘at;

2) xorijiy so‘zlar lug‘ati – bunday lug‘atlarda muayyan tilga o‘zlashgan, ammo o‘zlashmaligi sezilib turgan boshqa til so‘z va terminlari izohlanadi. Rus tilidagi «Большой иллюстрированный словарь иностранных слов» (-Москва: Астрел, 2004), Белорус тилидаги «Новейший словарь иностранных слов и выражений» (-Минск: Современный литератор, 2003), O‘zbek tilidagi “Ruscha-internatsional so‘zlar izohli lug‘ati”ni (O.Usmon., R.Doniyorov. Toshkent: Fan, 1965; 2-nashri. -Toshkent: O‘zbekiston, 1972) shunday lug‘atlar sirasiga kiritish mumkin;

3) tarjima lug‘ati. O‘zbek leksikografiyasida bir tilga oid lug‘aviy birliklarni boshqa tilga o‘girib, izohlab beruvchi bunday lug‘atlar keng tarqalgan. Ularning o‘zi tarjima qilinayotgan tillarning miqdoriga ko‘ra “*ikki tilli*” va “*ko‘p tilli*” lug‘atlarga ajratiladi.

Tarjima lug‘atlari qanday lug‘aviy birlikni qamrab olishiga ko‘ra ham turlarga ajratiladi: a) leksik birliklar tarjima lug‘ati; b) frazemalar tarjima lug‘ati; s) paremlar tarjima lug‘ati (maqol, aforizmlar tarjima lug‘ati) kabi. Shuningdek, ular hajm jihatdan ham alohida turga ajratiladi: “Katta hajmli lug‘atlar”; “O‘rtacha hajmli lug‘at”;

“Kichik hajmli (cho‘ntak) lug‘at” kabi.

XIX asrgacha arab-o‘zbek, fors-o‘zbek, turk-o‘zbek ikkitilligiga asoslanib yoki aksincha tartibda tuzilgan tarjima lug‘atlari yaratilgan. Bunga Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” (XI asr), Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimatul adab” (XII asr), “Abushqa” o‘zbekcha-turkcha izohli lug‘ati (XVI asr, Turkiya), Toli Imoni Hiraviyning “Badoeul lug‘at” o‘zbekcha-forscha lug‘ati (XVI asr boshi, Hirot), Muhammad Rizo Xoksorning “Muntaxabul lug‘at” forscha-o‘zbekcha lug‘ati (XVIII asr oxiri, Xiva), Mirzo Mehdiyxonning “Sangloh” o‘zbekcha-forscha lug‘ati (XVIII asr, Eron), Sulaymon Buxoriyning “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” chig‘atoycha-turkcha lug‘ati (XIX asr, Turkiya)ni misol qilib ko‘rsatish mumkin. XX asrda ular qatoriga rus, ingliz, nemis, frantsuz, ispan, hind, yapon tillari ishtirokida tuzilgan ikki tilli lug‘atlar ham qo‘shildi. Ruscha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-ruscha lug‘atlar sirasida quyidagi lug‘atlar yaratildi: “Ruscha-o‘zbekcha mukammal lug‘at” (A.Zohiriy, 1927), “Qisqacha o‘zbekcha-ruscha lug‘at” (K.Yudaxin, 1927), bir jildli “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at” (1954), besh jildli “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at” (1950-1955), bir jildli “O‘zbekcha-ruscha lug‘at” (1959, 1988), ikki jildli “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at” (1983-1984), shu lug‘atning tuzatilgan, to‘ldirilgan nashri (2013). Bundan tashqari, “Nemischa-o‘zbekcha lug‘at” (1964), “O‘zbekcha-nemischa lug‘at” (1967), “Inglizcha-o‘zbekcha lug‘at” (1967), “O‘zbekcha-inglizcha lug‘at” (1969), “Arabcha-o‘zbekcha lug‘at” (1986), “Hindiycha-o‘zbekcha lug‘at” (1987), “Ispancha-o‘zbekcha lug‘at” (1977), “O‘zbekcha-forscha o‘quv lug‘ati” (1975, 1984), “Forscha-o‘zbekcha lug‘at” (2006), “Inglizcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-inglizcha lug‘at” (2006, 2007, 2013) ham yaratildi;

4) tarixiy lug‘at. Bunday lug‘at so‘zlarning qachondan e‘tiboran shu tilda qo‘llana boshlagani, uning fonetik, grammatik, semantik belgilari taraqqiyotini ko‘rsatib beradi. Bunday lug‘atlarga «Древнетюркский словарь» (-Л., 1969), «Лексика среднеазиатского тefсира XII-XIII веков» (А.К.Боровков, 1963), «Староузбекский язык: Хорезмийские памятники XVI века» (1966, 1971) lug‘atlarini misol qilib ko‘rsatish mumkin;

5) dialektal (sheva) lug‘at – ularda muayyan tilning lahja va shevalariga xos bo‘lgan, fonetik yoki semantik jihatdan adabiy til-

dagi soʻzlardan farq qiladigan soʻzlar koʻrsatiladi. Bunday lugʻatlarga F.Abdullaevning “Xorazm shevalari. 1-qism” (1961), S.Ibrohimovning “Fargʻona shevalarining kasb-hunar leksikasi” (1-kitob 1956, 2-3-kitoblar 1959), akademik Sh.Shoabdurahmonov tahriri ostida nashr etilgan “Oʻzbek xalq shevalari lugʻati” (1972), T.Nafasovning “Qashqadaryo oʻzbek xalq soʻzlari” (2011), B.Toʻychiboev., Q.Qashqirlilarning “Zominning til qomusi” (2012) asarlarini misol qilib keltirish mumkin;

6) etimologik lugʻat – bunday lugʻatlar soʻzlarning kelib chiqishini, manba tildagi maʼnosini, tarkibiy tuzilishini, tovush yoki maʼno jihatdan oʻzgarishini koʻrsatib beradi. Y.V.Sevortyanning «Этимологический словарь тюркских языков. тт.1-4.» (Москва, 1974-1984), M.Фасмернинг «Этимологический словарь русского языка. тт.1-4» (1964-1973), Sh.Rahmatullaevning “Oʻzbek tilining etimologik lugʻati” (1-kitob: turkiy soʻzlar, 2000; 2-kitob: arab soʻzlari, 2003; 3-kitob: fors-tojikcha birliklar, 2009) ana shunday lugʻatlar sirasiga kiradi;

7) qiyosiy lugʻat. Bunday lugʻat bir oilaga mansub tillardagi soʻz boʻyligini solishtirib, taqqoslab, ulardagi tafovut qonuniyatlarini oʻrganish maqsadida tuziladi. Ularning dastlabgisi Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asari boʻlsa, L.Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. ч. 1-2.» (СПб., 1869), V.Radlovning «Опыт словаря тюркских наречий. т.т. 1-4.» (СПб., 1888-1911) asarlari ham ana shunday tipdagi lugʻat;

8) imlo lugʻati. Bunday lugʻat soʻzlarning mavjud imlo qoidalariga binoan toʻgʻri yozilish shaklini qayd etadi. 1929-yildan to hozirgi kungacha kirill va lotin alifbolariga asoslangan oʻzbek yozuvida oʻzbek tilining turli hajmdagi 20 dan ortiq imlo lugʻati yaratilgan. 65 mingdan ortiq soʻz va soʻzshaklni qamrab olgan katta hajmli “Oʻzbek tilining imlo lugʻati” 1975-yilda, 85 mingdan ortiq soʻz va soʻzshaklni qamrab oluvchi eng mukammal “Oʻzbek tilining imlo lugʻati” 2013-yilda nashr etilgan. Bundan tashqari, oʻzbek imlosidagi baʼzi qiyin holatlarga oid, xususan, H va X harflari ishtirok etgan soʻzlar boʻyicha tuzilgan imlo lugʻatlari ham mavjud;

9) talaffuz (orfoepik) lugʻati. Bunday lugʻatda soʻzlarning adabiy talaffuzi qayd etiladi. M.Sodiqova., Oʻ.Usmonovalarning “Oʻzbek tilining orfoepik lugʻati” 1977- yilda, E.Begmatovning “Oʻzbek

adabiy talaffuzi lug'ati" 1984- yilda yaratilgan;

10) morfem lug'atda tildagi so'zlarning morfem tuzilishi ko'rsatiladi. "O'zbek tilining morfem lug'ati" 1977-yilda A.G'ulomov hamuallifligida yaratilgan;

11) frazeologik lug'at – bunday lug'atlarning so'zligi frazeologik birliklardan, barqaror iboralardan tashkil topadi. Ular qatoriga «Фразеологический словарь русского языка» (Москва, 1967), M.Sodiqovning "Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at" (1972)ini, Sh.Rahmatullaevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (1978)ni, M.Abdurahimovning "Qisqacha o'zbekcha-ruscha frazeologik lug'at"ini (1980), E.Umarovning «Фразеологический словарь «Хазойнул маоний» Alisher Navoi» lug'atini (1971), M.Umarxo'jaev., N.Nazarovlar tomonidan yaratilgan "Nemischa-ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at" (1994) ni kiritish mumkin;

12) chastotali lug'at – bunday lug'atlarda so'zlarning qo'llanish miqdori va foizi haqida ma'lumot beriladi. Bunga I.Kissenning «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка» (1972), S.Rizaevning "O'zbek bolalar adabiyoti tili leksikasining chastotali lug'ati" (1980), S.Rizaev., N.Bo'ronovlarning "Abdulla Qahhor "Sinchalak" povesti tili leksikasining chastotali lug'ati" (1980) ni kiritish mumkin;

13) ters (chappa) lug'at – bunday lug'atlarda so'zlar teskari (so'ng) tomonidan o'qilishi bo'yicha alifbo tartibida joylashtiriladi. R.Qo'ng'urov, A.Tixonovlarning "O'zbek tilining chappa lug'ati" (1968), B.Yusufning "Turk tilining ters lug'ati" (2006) ana shu tipdagi lug'atlardir;

14) mavzuviy (mavzuli) lug'at – bunday lug'atlar so'zligini tarkib toptiruvchi so'zlar ro'yxati ma'lum mavzularga bo'lib beriladi. A.Tixonov hamuallifligidagi «Русско-узбекский тематический словарь» (1975)ana shu tipdagi lug'at;

15) omonimlar, sinonimlar, antonimlar, paronimlar lug'atlarining so'zliklari shakldosh (omonim), ma'nodosh (sinonim), zid ma'noli (antonim) hamda talaffuzdosh (paronim) leksik birliklardan tashkil topadi va lug'atda ularning izohi beriladi. Ular sirasiga Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati" (1984)ni, A.Hojievning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (1974)ni, Sh.Rahmatullaev, N.Mamatov, R.Shukurovlar tomoni-

dan yaratilgan "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" (1980) ni, A.Ma'rufovning "Paronimlar lug'ati" (1974)ni kiritish mumkin. Keyingi yillarda yaratilgan R.Rasulov va I.Umirovlarining "O'zbek tili tasviriy ifodalarining izohli lug'ati"ni, A.Omonturdiyevning "O'zbek tilining qisqacha evfemik lug'ati"ni, N.Mahmudov va D.Xudoyberganovlarning "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati" (2013)ni ham uslubga aloqadorligi jihatiga ko'ra, shu guruhga kiritish mumkin;

16) antroponimik va toponimik lug'atlarning so'zligi atoqli ot yoki joy nomlaridan tashkil topadi. E.Begmatovning "O'zbek ismlari" (1991), "O'zbek ismlari ma'nosi. 14600 ism izohi. (1998, 2006) asarlari, S.Qoraevning "Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?" (1970), "O'zbekiston viloyatlari toponimlari" (2005), Z.Do'simov, X.Egamovlarning "Joy nomlarining izohli lug'ati" (1977), B.O'rinboyevning "Asrlardek barhayot nomlar (Samarqand viloyati toponimlari izohli lug'ati. 2003), T.Nafasovning "Qashqadaryo qishloqnomasi" (2009) asarlari ana shu tipdagi lug'atlar;

17) yozuvchi yoki asar tilida qo'llangan so'zlarni izohlovchi lug'atlar tuzish o'zbek leksikografiyasi tarixida XVI asrdan Alisher Navoiy asarlari tilini o'rganish maqsadida boshlangan (birinchisi "Abushqa"). XVI-XIX asrlar mobaynida turli hajmdagi 10 ga yaqin lug'at yaratilgan. Ushbu lug'atlar olimlarimiz tomonidan o'rganilgan va munosib bahosini olgan¹. Bugungi kunda ham bu tipdagi lug'atlar yaratilmoqda: "Alisher Navoiy asarlari lug'ati" (1972), "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" (1-4jildlar, 1983-1984), "Qur'oni karim" so'zlarining arabcha-o'zbekcha ko'rsatkichli lug'ati" (B.Xasanov, 1995), "Alpomish" dostonining izohli lug'ati" (T.Mirzaev va b., 2007);

18) terminologik lug'at – bunday lug'atlarning so'zligi ma'lum bir fan va texnika tarmog'i, ijtimoiy yoki xo'jalik hayotining biror sohasiga oid so'z-terminlardan iborat bo'ladi. Bunday lug'atlar so'zlikning berilishi va izohlanishiga ko'ra, entsiklopedik lug'atlar bilan lingvistik lug'at belgilariga ega bo'ladi. Ular bir, ikki va undan ortiq tilli, izohsiz (ekvivalent lug'aviy birliklarni yonma-yon

¹ Хасанов Б. Жавохир хазиначлари. – Тошкент, 1989; Умаров Э. Эски ўзбек лугатлари. – Тошкент, 1992.

keltirishdan iborat), izohli hamda entsiklopedik xarakterda bo'lishi mumkin. Terminlar va ularning izohi qadimgi lug'atlar – "Devonu lug'otit turk", "Muqaddimatul adab", "Kelurnoma", Ishoqxon Ibratning "Lug'oti sitta al sina" asarlarida uchrasa-da, ular universal lug'atlar hisoblanib, maxsus sohani ko'zlab tuzilmagan. XX asrdagi dastlabgi terminologik lug'at – Nazir To'raqulovning "Rus-o'zbek tillarining ijtimoiy-siyosiy atamalari lug'ati" 1922 yilda nashr etilgan. Shundan keyingi o'tgan davr mobaynida O'zbekistonda fan va texnikaning deyarli barcha soha va bo'limlari bo'yicha 300 ga yaqin turli hajm va turli xarakterdagi terminologik lug'at nashr etildiki, ular ma'lum darajada soha terminologiyalarini tartibga solishga xizmat qilib kelmoqda.

Lug'at turlari bular bilan chegaralanmaydi. Yuqorida, asosan, o'zbek lug'atchiligida mavjud bo'lgan, amalda foydalanib kelinayotgan lug'atlar guruhlashtirildi.

Lug'atlar boshqa xususiyatlari hisobga olingan holda yana ichki guruhlarga (turlarga) ajratilishi mumkin: *"to'liq lug'atlar"*, *"qisqacha lug'atlar"*, masalan, "O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati" (– Toshkent, 1962) kabi.

Savol va topshiriqlar

1. Leksikologiya va leksikografiyaning o'zaro bog'lik tomonlari nimada?
2. O'zbek leksikografiyasi qaysi xalqlar tilshunosligi asosida yuzaga kelgan?
3. Lug'atchilik sohasining bosh vazifasini qanday izohlaysiz?
4. Lug'atlarda maqolalarning joylashtirilishi nimaga asoslanadi?
5. Lug'atlarning jamiyat hayotidagi nazariy va amaliy ahamiyatini tavsiflang?
6. Lingvistik lug'atlardagi maqolalarning tuzilish, joylashish strukturasini qiyoslang, izohlang.

Test

1. "Leksokografiya asoslari" fanining predmetini nima tashkil etadi?

A. *Lug'at tuzish qonuniyatlari, lug'at tiplari, lug'atchilikning tarixiy taraqqiyotini belgilash;

B. Lug'at tuzish qonun-qoidolari, tamoyillari borasida bilimlar berish;

C. Kishilarda lug'atlardan foydalanish malakasini hosil qilish;

D. O'zbek lug'atchiligining istiqbolini belgilovchi ma'lum vaziyatni shakllantirish, asosiy manbalardan xabardor qilish.

2. Eramizdan oldingi davrlarda yaratilgan ilk lug'atlar qaysi soha vakillari uchun xizmat qilgan?

A. *Ta'lim-tarbiya sohasi vakillari uchun;

B. Ijtimoiy soha vakillari uchun;

C. Tibbiyot sohasi vakillari uchun;

D. Aniq fanlar sohasi vakillari uchun.

3. Lug'at yaratishda tayanch tamoyilni belgilash nimaga asoslanadi?

A. *Lug'atning maqsad va ehtiyojiga asoslanadi;

B. Lug'atning yaratilish davriga asoslanadi;

C. Lug'at maqolalarining joylashish o'rniga asoslanadi;

D. Lug'atning hajmiga asoslanadi.

4. Ensiklopedik (qomusiy) hamda lingvistik lug'atlarning umumiy jihatlari...

A. *Har ikki turdagi lug'atlarning ma'lum tartibda (alifbo tartibida) tuzilgan so'zlikka, materialga ega bo'lishi;

B. Har ikki turdagi lug'atlarning bitta til matereali asosida yaratilishi;

C. Har ikki turdagi lug'atlarning muayyan davrdagi til birligini o'z ichiga olishi;

D. Bu ikki turdagi lug'atlarda umumiy jihatlar bo'lmaydi.

5. So'zlar va birikmalarning ma'nosi, grammatik va uslubiy xususiyatlari asosan qanday lug'atlarda izohlanadi?

A. *Lingvistik lug'atlarda;

B. Ensiklopedik lug'atlarda;

C. Tarixiy lug'atlarda;

D. Barcha lugʻatlarda.

6. Lingvistik lugʻatlarning obʻekti...

- A. *Lugʻaviy birlik koʻrinishidagi material;
- B. Lugʻaviy birlik asosidagi denotativ maʼno;
- C. Lugʻaviy birlik asosidagi konnotativ maʼno;
- D. Faqat ot turkumiga mansub birliklar.

Adabiyotlar

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
2. Фаттохов Х. Ўзбек лексикографияси тарихига бир назар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1981. -№3.
3. Юсупхўжаева Ҳ. Луғатларда феълнинг бош сўз сифатида берилиш формаси масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982. -№ 5. – Б. 37-39.
4. Ақобиров С. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида қўшма сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1965. -№6. – Б. 36-40.
5. Ҳожиев А. Қўшма аффикслар ёрдамида ясалган феълларнинг изоҳли луғатда ишланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984. - № 5. – Б.24.
6. Мадвалиев А. Луғат ва луғат турлари ҳақида. – Ўзбек миллий лексикографиясининг долзарб масалалари мавзuidaги илмий-назарий анжуман материаллари тўплами, ТошДЎТАУ. – Тошкент, 2017.
7. Аликулов Т. Жомонов Р. Изоҳли луғатга сўз танлашнинг баъзи масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1990. -№ 4. – Б. 50.
8. Жомонов Р. Ўзбек тили изоҳли луғатида диалектал сўзларнинг берилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989. - №3. – Б. 30.
9. Аликулов Т., Равшанов М. Луғатларда омонимларнинг берилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1990. -№ 2. – Б.51-54.
10. Мадвалиев А. Ўзбек тилида кимё терминлари ва уларнинг изоҳли луғатда берилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008. - №5. – Б. 53-62; 2009. - №2. – Б. 38-43; - № 3. – Б. 35-43.

XI-XII ASRLARDA TURKIY LUG'ATCHILIK

Reja

1. Turkiy lug'atchilikning shakllanish tarixi
2. Mahmud Koshg'ariy va uning "Devonu lug'atit turk" asari
3. Mahmud Zamaxshariy va uning "Muqaddimat ul-adab" asari
4. Lug'atlarda qo'llangan leksikografik tamoyillar

Tayanch so'z va iboralar: *qomusiy asar, qiyosiy-tarixiy metod, qiyisiy-chog'ishtirma tilshunoslik, fonetik tamoyil, morfologik tamoyil, mavzuviy tamoyil, so'zshakl, etimologik tamoyil, tilning sof-ligi tamoyili, lingvogeografiya.*

O'zbek lug'atchiligining shakllanish tarixi XI asrga borib taqaladi.

Ma'lumki, X-XII asrlar turkiy xalqlar tarixida "Qoraxoniylar davri" deb e'tirof etiladi. Qoraxoniylar sharqda uyg'ur, g'arbda turk, Eron madaniyati va ilm-fanini uyg'unlashtiradi. Bu davrda turkiy tilga qiziqish kuchayadi. Shu davrda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik" asari hamda turkiy tilni o'rganish ishtiyoqidagi xalqlar ehtiyojini qondirish uchun Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari yaratildi.

Tilshunoslik tarixida ham, lug'atchilik tarixida ham Mahmud Koshg'ariyning alohida o'rni bor. U qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschisi, fonetika bilimdoni, leksikolog, leksikograf, lingvogeograf, turkiy tillar morfologiyasi va sintaksisi asoschisi ham. Mahmud Koshg'ariyning hayoti va ijodiy faoliyati haqida professor H.Hasanovning "Mahmud Koshg'ariy" nomli monografiyasida (T.,1973), professor A.Nurmonovning "O'zbek tilshunosligi tarixi" kitobida (T.,2002), professor E.Fozilovning "Sharqning mashhur filologlari" (T.,1971), X.Jabborovning "Buyuk tilshunoslar" (Qarshi, 2003) kito-bi va boshqa adabiyotlarda ancha mukammal ma'lumotlar berilgan.

Olimning leksikografiya sohasidagi faoliyati, albatta, uning "Devonu lug'otit turk" asari bilan bog'lanadi. Bu asar adabiyotlardagi qaydlarga ko'ra, 1076-1077-yillarda yozilgan. Asarning yozilish tarixi, kimga sovg'a qilinganligi, topilish tarixi, tarjimalari haqidagi ma'lumotlar yuqorida qayd etilgan adabiyotlarda izohlangan. "Devonu lug'otit turk" arab tilida yozilgan. Bizgacha bu

asarning birgina qo'lyozmasi yetib kelgan, u Istanbulda saqlanadi. Bu lug'at, ko'chiruvchi kotib Muhammad binni Abu Bakr Damashqiy ma'lumotiga ko'ra, Mahmud Koshg'ariyning o'z qo'li bilan yozilgan nusxadan ko'chirilgan. Asar sharqshunos olim Solih Mutallibov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinib, 1960-1963-yillarda Toshkentda nashr qilindi. Uning to'ldirilgan, kamchiliklari tuzatilgan yangi nashri 3 jildda professor Hamidulla Boltaboev tomonidan kirill yozuvida 2016- yili qayta nashr etildi.

“Devonu lug'otit turk” – o'zbek lug'atchiligining shakllanishiga asos bo'lgan ilk lug'at. Albatta, Mahmud Koshg'ariy bu lug'atni yozishdan avval, oldin yaratilgan hind va arab mualliflarining lug'atlaridan foydalangan, lug'atchilik an'alarini o'zlashtirgan. “Devonu lug'otit turk”ning tuzilish sxemasi, maqolalarning joylashtirilish tartibi quyidagicha:

1) professor H.Boltaboevning “Ilmi adab ibtidosi” nomli kirish so'zi; 2) nashrda qo'llanilgan transkripsiya va belgilarga izohlar; 3) muqaddima; 4) “bismillohi-r rahmoni-r rahiym”; 5) “ollohga hamd”; 6) “turkiycha so'zlarning tuzilishida qo'llaniladigan harflar haqida”; 7) “fe'llardan yasalgan ismlar haqida”; 8) “so'zlarning tuzilishi haqida”; 9) “ismlarning orttirma belgilari haqida” kabi qismlar, so'ngra “so'z boshida hamza kelgan otlar bo'limi”, “ikki harfli so'zlar bo'limi”, “uch harfililar bo'limi”, “to'rt harfililar bo'limi”, “o'rtasi harakatlilar bo'limi”, “solim otlar bo'limi”, “ilovalar” kabi qismlardan iborat. Lug'at oxirida xarita ilova qilingan.

Maqolalarning joylashish sxemasi ancha murakkab. Lug'at maqolasida avval harf qayd etilgan, keyin so'z berilgan: “*Er g'ap – ta'kid va kuchaytiruv ko'makchisi*. Biror narsa juda oshirib maqtalsa, arabcha yozuvda *ep-ezgu – juda yaxshi narsa* deyiladi. *Juda oq, oppoq narsa ap-aq* deyiladi” kabi. Demak, avval arab yozuvidagi so'z, keyin u (hozirgi nashrda) kirill yozuvida qayd etilgan, so'ng izoh berilgan. Shu tarzda sxema butun kitob davomida keladi.

Mahmud Koshg'ariy “Devon”da 6,5 mingdan ortiq so'zni izohlagan. Olim aslida 10 ming atrofidagi so'z bilan ishlagan. Bu so'zlar turkiy xalqlar hayotining deyarli barcha sohalarini qamraydi: moddiy madaniyat tusunchalari nomlari (kiyim-kechak, uy, ro'zg'or, bezaklar, muzika, qurol-yarog', asbob-uskuna, xo'jalik buyumlari-ning nomlari); etnonim va toponimlar; qarindoshlik nomlari; davlat

tuzumiga oid terminlar; taom nomlari; hayvonlar va o'simliklarning nomlari; kasallik va dorilarning nomlari; ilmiy, diniy, etnografiya, geografik terminologiya; yil fasllari, oy va hafta kunlarining nomlari; tarixiy va mifologik qahramonlarning nomlari va shu kabilar. Asarda 163 to'rtlik va 57 bayt ikkilik adabiy namuna sifatida keltirilgan. "Devon"da 318 ta maqol va hikmatli so'z, 200 dan ortiq dori nomi keltirilganligi aniqlangan. Mahmud Koshg'ariyning bu asari XI asr lug'atchiligining ilk namunasi sifatida hozirgi kunga qadar o'z qimmatini yo'qotmagan.

Umrini turkiy xalqlar va ularning tilini tadqiq etishga bag'ishlagan Mahmud Koshg'ariy Buxoro, Nishopur, Samarqand, Marv, Bog'dod kabi shaharlarda tahsil ko'radi, arab tilini, arab filologiyasi sirlarini puxta o'rganadi. "Men turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar, qirqiz (qirg'iz) larning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko'p yillar kezib chiqdim, – deb yozadi u. – Ularning lug'atlarini to'pladim, turli xil so'z xususiyatlarini o'rganib, aniqlab chiqdim..." ("Devon", I, 44).

M.Koshg'ariy ko'p yillar davomida to'plagan bu materiallari asosida "Devonu lug'otit turk" ("Turkiy so'zlar devoni") nomli asarini yozadi. Bundan tashqari, uning yana bir topilmagan "Kitobi javohir an-nahv fi-l-lug'at at-turk" nomli ikkinchi asarida turkiy tillar sintaksisi ustida bahs yuritiladi.

"Devonu lug'otit turk" asari ikki qismdan tashkil topgan: 1) muqaddima; 2) lug'at.

Muqaddimada turkiy tillarning mavqei, lug'atning oldiga qo'yilgan vazifalar, asarning mundarijasi, turkiy tillarda so'z tuzilishi va yasalishi, turkiy qabilalar va ular tillarining o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi.

Asarning lug'at qismi sakkiz bo'limdan iborat:

- 1) hamzali so'zlar (boshida alif, vov, yoy harflari keladigan so'zlar) bo'limi;
- 2) solim (tarkibida alif, vov, yoy harflari kelmaydigan so'zlar) bo'limi;
- 3) muzoaf (tarkibida bir harf ikki marta kelgan, takrorlangan so'zlar) bo'limi;
- 4) misol (boshida, o'rtasida yoki oxirida alif, vov, yoy harflaridan biri kelgan so'zlar) bo'limi;

- 5) uch harfli soʻzlar boʻlimi;
- 6) toʻrt harfli soʻzlar boʻlimi;
- 7) gʻunnalilar (tarkibida burun tovushlari keladigan soʻzlar) boʻlimi;
- 8) tarkibida ikki undosh qator kelgan soʻzlar boʻlimi.

Lugʻatning bu tartibda tuzilishi arab leksikografiyasi anʼanalari-ga mos edi. Muallif lugʻat tuzishda mashhur arab tilshunosi Halil ibn Ahmadning “Kitob- ul-Ayn” lugʻatiga asoslanganini alohida taʼkidlaydi. Lekin Halil ibn-Ahmadning lugʻat tuzish printsipiga toʻla ergashmaydi, uning ayrimlarini rad etdi. Bu u shunday deb yozadi: “Kitobni tuzish oldida Halil ibn-Ahmadning “Kitob-ul-Ayn” asarida tutgan tartibni qoʻllash, isteʼmoldan chiqqan soʻzlarni ham bera borish fikri menda tugʻilgan edi. Bu tartib arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poyga qilib oʻzib borayotgan turk tilini yori-tish jihatidan ham yaxshi edi. Lekin men oʻquvchilarning foyda-lanishi masalasiga asoslandim. Isteʼmoldagi soʻzlarnigina berdim, isteʼmoldan chiqqanlarini tashladim. Men tutgan tartib toʻgʻriroq...” (“Devon”, I, 45-46).

M.Koshgʻariy turkiy tillar qurilishini tasvirlashda qiyosiy metod-dan foydalandi. U turkiy tillar leksikasi, morfologiyasi va fonetika-sini bir-biriga qiyoslab, ular orasidagi oʻxshash va farqli tomonlarni koʻrsatdi. Oʻzi bu haqda shunday deydi: “Puxta qoʻllanma boʻlsin deb, har bir qabilaning oʻziga xos xususiyatlariga qiyosiy qoidalar tuzdim... Bu masalaga qiziqqan mutaxassislarga asarni qoʻllanma qildim...” (“Devon”, I, 47).

Mahmud Koshgʻariy oʻz oldiga qoʻygan ulkan vazifani aʼlo dara-jada bajardi. Barcha sathdar boʻyicha turkiy tillarni oʻzaro qiyoslab, umumiy va farqli jihatlarini ajrata oldi. Turkiy tillarni farqli belgi-lariga koʻra dastlab ikki guruhga ajratdi: turklar (chigil, koshgʻar, argʻu, barsagʻon, uygʻur) hamda ugʻuz va qipchoq qabilalari tillari.

Turklarning tillari doimo qiyosga asos rolini oʻynaydi va qiyosga asos boʻlgan lingvistik fakt oʻgʻuz va qipchoq qabilalari tillariga qi-yoslanadi. Jumladan, fonetik jihatdan soʻz boshidagi “y” oʻgʻuz va qipchoqlarda “nol” yoki “j” bilan almashinuvi haqida; turklardagi soʻz boshida kelgan “m” tovushi oʻgʻuz va qipchoqlarda “b” bilan almashinishi haqida; oʻgʻuz tilining oʻziga xos xususiyati haqida gapirib, “t”, “k” kabi jarangsiz tovushlar oʻgʻuzlarda jaranglilashi-

shi haqida; turk va boshqa qabila tillaridagi “d” o‘g‘uzlarda “t” ga aylanishi xususida aniq misollar asosida ma’lumot beradi:

Turklar

o‘guz va qipchoqlar

<i>yelkin</i>	<i>(musofir)</i>	<i>elkin</i>
<i>yinju</i>	<i>(marvarid)</i>	<i>jinju</i>
<i>yug‘du</i>	<i>(tuyaning uzun juni)</i>	<i>jug‘du</i>
<i>men</i>	<i>(men)</i>	<i>ben</i>
<i>mun</i>	<i>(sho‘rva)</i>	<i>bun</i>
<i>tevay</i>	<i>(tuya)</i>	<i>devay</i>
<i>ot</i>	<i>(teshik)</i>	<i>od</i>
<i>bugda</i>	<i>(hanjar)</i>	<i>bukta</i>
<i>yigda</i>	<i>(jiyda)</i>	<i>yikta</i>

Mahmud Koshg‘ariy morfemik birliklarni ham turkiy tillar bo‘yicha qiyoslaydi va ular o‘rtasidagi farqli xususiyatlarni belgilaydi. Xususan, buyruq maylidagi fe’lda ko‘plikning ifodalanishi haqida fikr yuritir ekan, shunday yozadi: “Buyruq oxiriga -g‘il, -qil, -gil qo‘shish tinglovchi birlikda bo‘lgandagina mumkin. Tinglovchi ikkita yoki ortiq bo‘lsa, bu qo‘shimchalarni qo‘shib bo‘lmaydi. Ikkitalik va ko‘plik farqsiz bir xil... Birlik uchun bar, ikkitalik uchun baringlar ikkigu, ko‘plik uchun baringlar deydilar. Tinglovchi yoshi katta, hurmatli bo‘lsa (yolg‘iz bo‘lsa ham), hurmat yuzasidan ko‘plik shakli qo‘llanadi: baring deyiladi. Aslida buning ma’nosi baringlar demak. O‘g‘uz va qipchoqlar birlikda bar, ko‘plikda bering deydilar. Ular ko‘plik qo‘shimchasi -lar ni tushirib qoldiradilar, -lar o‘rniga -ngiz qo‘llaydilar” (“Devon”, II, 50-51-betlar).

Muallif o‘zlashma so‘zlarni ham e’tibordan chetda qoldirmaydi. Masalan, qarit (o‘g‘irlash, talash) so‘zini u turkman tiliga arab tilidan o‘zlashgan deb taxmin qiladi. Shu bilan birga, turkiy tillardan boshqa tilga o‘zlashgan so‘zlarga ham to‘xtalib o‘tadi. “Paxtali to‘n” ma’nosidagi yolma so‘zi haqida u shunday deb yozadi: “Forslar buni turkiy xalqlardan olib yalma shaklida talaffuz qiladilar. Arablar forslardan olib yolmoq shaklida qo‘llaydilar. Hech kim bu so‘zni turklar forslardan olgan deb da’vo qila olmaydi. Chunki men bu so‘zni eng qirg‘oq chegaralarda yashovchi oddiy turk xalqlaridan ham eshitganman. Bular boshqa xalqlardan ko‘ra, bu xil yomg‘ir yelpig‘ichiga muhtojroqdirlar. Chunki bularning yurtida qor, yomg‘ir ko‘p...” (“Devon”, III, 41-42).

Xullas, Mahmud Koshg'ariy tilning barcha sathlari bo'yicha turkiy tillarni qiyoslab, o'xshash va farqli jihatlarini belgilaydi va shu belgi asosida turkiy tillarni ma'lum guruhlarga tasnif etadi. Bundan shu narsa anglashiladiki, u qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning poydevorini yaratgan yirik alloma.

Evropada XX asr boshlarida lingvogeografiya lingvistikaning alohida tarmog'i sifatida shakllandi. Aslida uning ildizlari Mahmud Koshg'ariyga borib taqaladi. U turkiy qabilalarning joylashishini maxsus kartaga tushiradi. Dunyoni shar shaklida tasvirlaydi va uni to'rt tomonga – ash-sharq, al-g'arb, ash-shimol, al-janub tomonlariga bo'ladi. Turklar asli yigirma qabiladan tashkil topganligini aytadi. Har bir qabilaning sanoqsiz urug'lari borligini bayon qiladi. Sharqdan boshlab har bir qabilaning joylashishi birin-ketin ko'rsatiladi. Har qaysi qabilaning tilidagi farqli xususiyatlar o'rni bilan bayon qilinadi. Bu esa Mahmud Koshg'ariyning lingvogeografiyaning ham asoschisi ekanligini ko'rsatadi.

Mahmud Koshg'ariy leksikografiya sohasida dunyo tilshunosligida yuksak cho'qqiga ko'tarildi. U XI asrdayoq turkiy so'zlarning izohli lug'atini tuzdi. Mahmud Koshg'ariyga qadar arab tilshunosligida leksikografiya sohasida katta muvaffaqiyatlarga erishilgan edi. Xususan, Xalil ibn Farohidiy ibn Ahmadning "Kitobul-ayn", Sibavayhiyning "Al Kitob" singari asarlari arab olamida shuhrat qozongan edi. Mahmud Koshg'ariyning lug'ati so'zlarni joylashtirish tamoyili jihatidan ham, lug'at material tomonidan ham tamoman yangi hamda mavjud arab tili lug'atlariga nisbatan bir necha barobar yuqori turuvchi lug'at edi. U turkiy tilning amaldagi leksik imkoniyatlarini ko'rsatmoq uchun turk qavmlari ichida birma-bir yurib, ularning tillaridagi umumiy va o'ziga xos tomonlarini aniqlashga harakat qildi va buning uddasidan chiqdi. Shu tariqa, tilshunoslikda yangi sahifa ochdi. U qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, lingvogeografiya singari tilshunoslik yo'nalishlariga asos soldi.

XI-XII asrlar turkiy lug'atchilik taraqqiyotida Mahmud Zamaxshariy ham alohida o'rin tutadi. U hijriy 467 yil rajab oyining yigirma yettinchi kuni (milodiy 1045 yilning 19 martida) Xorazmning Zamahshar qishlog'ida tavallud topgan. Shunga ko'ra Zamaxshariy taxallusini olgan. Az-Zamaxshariyning otasi o'z davrining ilmi kishilaridan, Qur'oni Karimni yoddan bilgan. Masjidda imomlik

qilgan. Onasi ham savodli, oqila, fozila ayollardan bo'lgan.

Az-Zamaxshariy dastlab otasi ko'magida savod chiqardi. So'ng Xorazmdagi madrasada tahsil ko'rdi. Bilimini yanada chuqurlashtirish niyatida Buxoroga keldi. Chunki Buxoro Somoniylar davridan boshlab ilm-fan markaziga aylangan, bu yerda dunyoga dong taratgan olimlar yig'ilgan edi. U Buxoroda o'qishni tugatgach, bir necha yil Xorazmshohlar xizmatida bo'ladi. Shu vaqtda Xorazmshohlar davlati saljuqiylar saltanatiga bo'ysunar edi. Saljuqiylar hukmdori Malikshoh va uning vaziri Nizom ul-Mulk ilm-fan va madaniyatga katta e'tibor bilan qaradilar. Ayniqsa, Nizom ul-Mulk fan-madaniyat homiysi sifatida dunyoga tanildi. Bir qancha shaharlarda sunniy madrasalar qurdirdi. Bu madrasalar Nizomiya nomi bilan yuritildi. Xorazmda yetarli obro'-e'tibor topmagan Zamaxshariy Nizom ul-Mulk huzuriga yo'l oldi. Lekin mo'taziliy mazhabiga mansub bo'lganidan, bu yerda ham o'z qadrini topmadi. Shundan so'ng Muhammad ibn Anushtagin asos solgan xorazmshohlar saltanati vujudga kelgunga qadar (hijriy 490 – 521 yillar) Bag'dod, Hamadon, Makka singari dunyoning turli shaharlarida yurib, u yerlardagi olimu fuzalolari bilan tanishdi, suhbatlar qurdi. Muhammad ibn Anushtagin taxt tepasiga kelgach, Zamaxshariy o'z vataniga qaytdi va Anushtagin marhamatidan bahramand bo'ldi. Anushtagin vafotidan so'ng (hijriy 521 yil) o'g'li Otsiz (hijriy 521 – 551 yillar hukmronlik qilgan) ham Zamaxshariyga katta hurmat-e'tibor ko'rsatgan. Shunga qaramay u yana Makkaga talpinadi. Makkada amir Ibn Vaqqos uni yana izzat-ikrom bilan kutib oladi. Bundan ilhomlangan az-Zamaxshariy o'zining Qur'oni Karimning tafsiriga bag'ishlangan “Al-Kashshof” asarini yozib tugatadi. Uch yil Makkada yashagandan so'ng vatanini qo'msaydi. Xorazmga qaytib, bir necha yil shu yerda yashaydi va 538 yilning arafa kechasi (milodiy 1143 yil) Jurjoniya (hozirgi O'rganch)da vafot etadi.

Zamaxshariy o'z davrining buyuk olimi darajasiga ko'tarildi. U tilshunoslik, adabiyot, jug'rofiya, tafsir, hadis, fiqh va ilmi al qiroatga oid ellikdan ortiq asarlar yaratdi. Ularning ko'pi bizgacha yetib kelgan. U arab tili grammatikasiga doir “Al-mufasssal” nomi bilan mashhur bo'lgan “Al-mufasssal fi san'at il-i'rob” (“Fleksiya san'ati haqida mufasssal kitob”), “Al-muhajat bil-masoil an-naxviya av al-axajiy an-nahviya” (“Grammatik masalalarga oid jumboqlar”),

“Al-unmuzaj, fi-n-nahvi” (“Grammatik namunalar haqida”), “Samiym ul-arabiya” (“Arab tilining negizi”), “Al-mufrad va-l-muallif fi-n-nahvi” (“Grammatikada birlik va ko‘plik”), “Al-mufrad va-l-murakkab fi-l-arabiya” (“Arab tilida birlik va ko‘plik”), “Al-amaliy fi-n-nahvi” (“Grammatik qoidalarda orfografiya”), “Diyvon ut-tamoyil” (“Assimilyasiya haqida devon”) kabi qator asarlar yaratdi. Yuqorida sanalganlarning o‘ziyoq uning lingvistika sohasida naqadar sermahsul qalam tebratganidan dalolat beradi. Grammatikaga doir asarlari ichida “Al-Mufasssal” arab tili morfologiyasi va sintaksisini o‘rganishda eng muhim qo‘llanma sifatida sharqu g‘arbda katta shuhrat qozongan.

Lug‘atshunos sifatida dastlab arab leksikografiyasining mavzuvii printsipti (so‘zlarni lug‘atda mavzuvii guruhlar bo‘yicha joylashtirish) “Al-jibol va-l-amkina va-l-miyoh” (tog‘, manzil va suvlar) nomli toponimik asarini yaratadi. Bu asarda arab tili leksikasiga oid geografik nomlar mavzuvii guruhlarga ajratib izohlangan. Mavzuvii guruh ichida so‘zlar alifbo printsipti asosida joylashtirilgan.

Unung turkiy lug‘atchilik ucun ham nodir bo‘lgan asari “Muqaddimat ul-adab” (“Adabiyotga kirish”) asari. Asar Xorazmshoh Alouddavla Abdulmuzaffar Otsizga bag‘ishlab yozilgan. Besh qismdan iborat: 1) ot, fe‘l, 3) bog‘lovchilar, 4) ot o‘zgarishlari, 5) fe‘l o‘zgarishlari.

Asarda ismlar (otlar) bir qancha mavzuvii guruhlarga ajratilgan. Bular, o‘z navbatida, yana kichik guruhlarga ajratilgan. Masalan, ismlarning hayvon nomlari qismi (bu qism mashhur polyak sharqshunosi A.Zayonchkovski tomonidan e‘lon qilingan) o‘n bir kichik mavzuvii guruhchalardan iborat. Bu mavzuvii guruhchalar asarda fasllar deb berilgan. Lekin fasllarning aniq nomlari keltirilmagan. Ularni shartli ravishda quyidagicha nomlash mumkin:

- 1) tuya nomlari (71 nom);
- 2) tuya a‘zolarining nomlari (25 nom);
- 3) tuya jabdug‘ining nomlari (32 nom);
- 4) eshak va eshak jabdug‘ining nomlari (42 nom);
- 5) qoramol va qoramol a‘zolarining nomlari (19 nom);
- 6) qo‘y va echki nomlari (42 nom);
- 7) qo‘y va boshqa hayvon nishon (belgi)larining nomlari (24 nom);

- 8) jun nomlari (11 nom);
- 9) yovvoyi hayvon nomlari (93 nom);
- 10) ilon-chayon nomlari (59 nom);
- 11) hasharot nomlari (52 nom);

Mashhur sharqshunos V.V.Bartoldning ko'rsatishicha, Mahmud Zamaxshariy lug'atining turkiycha qismida XII-XIII asrlar O'rta Osiyo turkiy adabiy tilining leksikasi aks etgan.

Mazkur lug'at o'sha davrda arab tilining iste'molda bo'lgan barcha so'zlari, iboralarini qamrab oladi. Bu so'zlarning ma'nolari, etimologiyasi yetarli darajada keng sharhlanadi. "Muqaddimat ul-adab" fors tilidan tashqari, chig'atoy (o'zbek), mo'g'ul, turk tillariga ham tarjima qilingan. Chig'atoy tiliga tarjima muallifning o'zi tomonidan bajarilgan bo'lishi kerak. Chunki asar Xorazmshoh Otsizga bag'ishlanganidan, u oson tushunishi uchun arabcha matn bilan birgalikda uning chig'atoy tiliga tarjimasi ham berilgan. Asaring bir necha qo'lyozmalari O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda. Asarning bizgacha yetib kelishi tilshunoslikning katta baxti sanaladi. Chunki u o'zbek tili tarixini o'rganishda qimmatli va ishonchli material bo'lib xizmat qiladi. Sadriddin Ayniy: "Muqaddimat ul-adab" asari o'zbek tili uchun butun dunyoning xazinasi bilan barobardir", – deb yozgan edi.

"Muqaddimat ul-adab" asrimizga kelib ko'pchilik tilshunos olimlarning diqqatini tortdi. Ayniqsa, N.N.Poppe va A.K.Borovkovlar uning mo'g'ul va o'zbek tiliga doir qismini tadqiq etdilar hamda butun asarning matnini nashr etishda katta xizmat qildilar. 1926 yilda Buxorodan topilgan, hijriy 989 (milodiy 1492) yili hattot Darvesh Muhammad tomonidan ko'chirilgan nusxada "Muqaddimat ul-adab" arabcha matnining birdaniga uch – fors, chig'atoy (o'zbek) va mo'g'ul tillariga so'zma-so'z tarjimasi beriladi. Faqat qisqacha so'zboshininggina mo'g'ulcha tarjimasi beriladi.

Yuqorida "Muqaddimat ul-adab" asarining besh bo'limdan iborat ekani aytilgandi. Buxoro nusxasida esa so'nggi uch bo'lim tushib qolgan. Ismlar mavzuviy tamoyil asosida guruhlariga bo'linadi: vaqt nomlari, osmon jismlari nomlari, tabiat hodisalari nomlari, metall va minerallar nomlari, aloqa yo'llari nomlari, suv bilan bog'liq nomlar, o'simlik nomlari va boshqalar. Fe'llar esa arab grammatik an'anasi-

ga muvofiq, o'zak tarkibiga ko'ra sinflarga ajratilgan. "Muqaddimat ul-adab" asarining chig'atoy va mo'g'ul tillaridagi tarjima matni 1938 yilda N.N.Poppe tomonidan alohida kitob holida nashr etilgan.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbek lug'atchiligining shakllanishida mumtoz arab leksik-ograrafiyasining o'rni qanday bo'lgan?

2. Lug'atchilikdagi "tilning sofligi tamoyili", "fonetik-morfologik tamoyil"larni izohlang.

3. "Devonu lug'atit turk"da tilning qaysi sathlari bo'yicha turkiy tillar qiyoslangan, ularning o'xshash va farqli jihatlari belgilangan?

4. "Devonu lug'atit turk" asarining (sharqshunos olim Solih Mutallibov tomonidan tayyorlangan) 1960-1963-yillardagi nashri bilan uning 2016-yildagi (professor Hamidulla Boltaboev tomonidan to'ldirilgan, kamchiliklari tuzatilgan) yangi nashrini solishtiring, asar nashrlarining mukammallik darajasiga baho bering.

5. Mahmud Zamaxshariyning mumtoz arab filologiyasi rivojidadagi xizmati nimadan iborat?

6. "Muqaddimat ul-adab" asarining o'zbek lug'atchiligi taraqqiyotidagi o'rniga baho bering.

Test

1. Turkiy tillarni o'rganish bo'yicha yaratilgan filologik asarlarning dastlabgisi qaysi?

- A. * Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk";
- B. Mahmud Zamaxshariy "Muqaddimat -ul adab";
- C. Mirza Mehdixon "Sangloh";
- D. Muhammad Yaqub Chingiy "Kelurnoma".

2. "Devonu lug'otit turk"ning o'zbek ziyolilari orasidagi ilk taqiqothisi kim?

- A. * Abdurauf Fitrat;
- B. Abdulhamid Cho'lpon;
- C. Elbek;
- D. Solih Mutallibov.

3. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" va Halil ibn Ahmadning "Kitob ul-ayn" asarlaridagi lug'at tuzish tartibi bo'yicha asosiy farq nimada?

A. * Qoshg'ariy faqat iste'molda bo'lgan so'zlarnigina lug'atiga kiritgan;

B. Halil ibn Ahmad arabcha so'zlarning izohini turkiy tilda sharhlagan;

C. Koshg'ariy o'z devonida so'zlarga misollarni xalq og'zaki ijodidan olgan;

D. Halil ibn Ahmad o'z lug'atini alifbo printsipida tuzgan.

4. Mahmud Zamaxshariy "Muqaddimat ul-adab" asarini kimga bag'ishlagan?

A. *Abulmuzaffar Otsizga;

B. Muqtadoga;

C. Tabg'achxonga;

D. Bug'raxonga.

5. "M.Zamaxshariyning "Muqaddimat ul-adab" asarining turkiycha lug'at qismida XI-XII asrlar O'rta Osiyo turkiy adabiy tilining leksikasi aks etgan", – deya ta'rif bergan olim kim?

A. *V.Bartold;

B. V.Radlov;

C. A.Kononov;

D. V.Reshetov.

6. "M.Zamaxshariyning "Al-jibol va-l-amkina va-l-miyoh" (tog', manzil va suvlar) nonli lug'ati qasyi tamoyilga asoslanib tuzilgan?

A. *Mavzuviy tamoyil;

B. Fonetik prisip;

C. Morfologik tamoyil;

D. Tining sofligi tamoyili.

Adabiyotlar

1. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981.

2. Қўчқортөев И., Б.Исабеков. Туркий филологияга кириш. – Тошкент, 1984.

3. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
4. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. I-II-III томлар. – Тошкент: Фан, 1960-1963.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-II-III томлар. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2006.
6. Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004.
7. Jabborov X. Buyuk tilshunoslar – Qarshi, 2003.
8. Фозилов Э. Шарқнинг машхур филологлари. – Тошкент: Фан, 1971.
9. Ҳ.Ҳасанов. Маҳмуд Кошғарий. – Тошкент: Фан, 1973.

XIII-XIV ASRLARDA TURKIY LUG'ATCHILIK

Reja

1. "At-tuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya" ("Turkiy til haqida noyob tuhfa") asarining asosiy leksikografik xususiyatlari
2. Asiruddin Abu Hayyon al-Andalusiyy va uning "Kitob al idrok li-lison al-atrok" asari
3. Jamoliddin Abu Muhammad Abdulloh Turkiy va unung "Kitob bulg'at al-mushtoq fi-lug'atit-turkva-l-qifchoq" ("Turk va qipchoq tillariga mushtoqlarni qoniqtiruvchi kitob") asari
4. "Kitobi tarjimon turkiy va ajamiy va mug'uliy" asari va unda qo'llangan leksikografik tamoyillar

Tayanch so'z va iboralar: *fonetik-grafik ma'lumot, grammatik ocherk, infenitiv shakl, mavzuviy guruh, mavzuviy lug'at, sof turkiy til, turkmaniy til, qipchoq tili, umumturkiy leksik birlik.*

Mo'g'ullar istilosi 1206-yilda Chingizxon boshliq mo'g'ullarning ilk feodal davlati tashkil topishidan boshlandi. 1207-1211 yillari Sibir va Sharqiy Turkiston xalqlari bo'ysundirildi. 1221-yilda O'rta Osiyoni to'la ishg'ol qildi. Shunday qilib, O'rta Osiyo XV asrning ikkinchi yarmigacha, sohibqiron Amir Temur taxt tepasiga kelgunga qadar mo'g'illar istilosi ta'sirida bo'ldi. Shuni ta'kidlash kerakki, mo'g'ullar turkiyzabon elatlarni istilo qilib turganda, uning madaniyatiga ta'sir eta olmadi. Aksincha, turkiy elatlar mo'g'ul madaniyatining rivojiga kuchli ta'sir etdi. Jumladan, mo'g'ullar turkiylardan yozuv madaniyatini o'zlashtirdi. Mo'g'ullar davrida ham Markaziy Osiyoda badiiy adabiyot an'anaga ko'ra fors tilida yaratildi. Faqat mo'g'ul hukmdorlari saroyida ma'lum amalga ega bo'lgan turkiy elat vakillarigina turkiy tilda ijod qilish g'oyasini olg'a surdilar. Fors tilida ijod qilayotgan turkiyzabon shoirlarni o'z ona tillarida ijod qilishga da'vat etdilar.

Bu davrda o'zbek, uyg'ur adabiy tillari mustaqil tillar sifatida bir-biridan ajraldi. O'zbek tilida bir qator badiiy asarlar maydonga keldi. A.K.Borovkov, A.M.Shcherbak singari turkolog olimlarning e'tirof etishicha, "Tafsir", "Muhabbatnoma", "Qissai Rabg'uziy" kabi yodgorliklar o'zbek tilining ilk yodgorliklari sanaladi.

Bu davrda ham turkiy tillarga qiziqish ortib bordi. Turkiy tillarni o'rganish ehtiyoji tufayli turkiy tillar lug'ati va grammatikasiga bag'ishlangan qator asarlar yaratildi. Ana shunday asarlardan biri, "At-tuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya" ("Turkiy til haqida noyob tuhfa") kitobi, bu asarning muallifi shu kungacha aniqlanmagan. Biroq asar muallifi Mahmud Koshg'ariy izidan borib, turkiy qabilalar tillarini, ularning o'zaro o'xshash va farqli xususiyatlarini belgilashga harakat qilgan. Muallif bu asarida asosan qipchoqlar tilini o'rganishni tadqiqot uchun ob'ekt qilib olgan. Bu tilni turkman tili bilan qiyoslagan. Uning aytishicha, "eng ko'p qo'llanadigan til qipchoq tili... Juda zarur bo'lgan o'rinlardagina turkman tiliga murojaat qildim", – deydi.

Bugungi turkiyshunoslik uchun ham, o'zbek xalqining kelib chiqishida katta etnik guruh hisoblangan qipchoq shevalari tarixini o'rganishda ham bu asarning asosiy manba bo'lishi aniq. "At-tuhfa" ("Noyob tuhfa") asarining birgina nusxasi bizgacha etib kelgan, Istanbul Valiuddin kutubxonasida saqlanadi.

Professor E.Fozilov va M.T.Ziyaevlar "At-tuhfa"ni kirish, leksik-grammatik ocherk, tarjima, so'zlik, grammatik ko'rsatkichlari bilan rus tilida 1978-yilda nashr etganlar. Asarning, aslida, qayerda yozilganligi ham munozarali (Misr yoki Suriyada yozilganligi aniqlanmagan).

Professor Solih Mutallibov "At-tuhfa"ni 1966- yilda birinchi bor o'zbek tiliga tarjima qilib nashr etdi. Lug'atning tuzilishi ham, grammatik ocherkning berilishi ham asar muallifining tilshunoslik bo'yicha chuqur bilim va tajribaga ega ekanligidan darak beradi. Asar qisqacha kirish, fonetik va grafik ma'lumotdan tashqari, ikki asosiy qismdan iborat, birinchi qismda lug'at, ikkinchi qismda grammatik materiallar berilgan. Lug'at tuzish mezonlari va grammatik qoidalari arab tili leksikografiyasi va grammatikasi an'analari asoslangan. Muallif "men bu ishda o'zimdan oldin yozganlar tajribalariga muvofiq bo'lishga kirishdim", – deydi. U o'zigacha bo'lgan mualliflar ichida Abu Hayyon nomini alohida tilga oladi. Muallif Abu Hayyon haqida quyidagi fikrni aytadi: "Andalusli ulug' shayx alloma, tangri yorlaqagur Sharafitdin Abu Hayyon Muhammad bin Yusuf bin Ali bin Hayyon turkiy tillar xususida yozgan kitobida shunday deydi: "Bundan so'ng har tilni bilish, uch narsani

o'zlashtirish bilan hosil qilinadi. Birinchisi, har bir so'z ma'nosini aniqlab bilish. Bu qism "Lug'atshunoslik" deb ataladi. Ikkinchisi, so'zlarning ayrim-ayrim holdagi xususiyatlarini o'rganish. Bu qism "ilmli sarf" deb yuritiladi. Uchinchisi, so'zning bir-biriga bog'lanishiga doir xususiyatlarini o'rganish. Bu qism arabcha "ilmi nahv" deyiladi (9-10 bet). Bu fikrdan ma'lum bo'ladiki, "At-tuhfa" dan oldin ham shu davrda boshqa olimlar, jumladan, Abu Hayyon ham ana shu kabi lug'at yaratgan.

Lug'atda kasb-hunar, savdo, ijtimoiy hayot, tafakkur, o'simliklar, hayvonlar va boshqa sohalarga oid so'zlar arab alifboi harflari bo'yicha boblarga ajratib izohlangan: hamza harfli (tovushli) so'zlar; b harfli (tovushli) so'zlar; t harfli (tovushli) so'zlar kabi. Har qaysi bobda oldin otlar, keyin fe'llar berilgan. Lug'at 21 bobni o'z ichiga oladi. Grammatik ocherkda qipchoq tili morfologiyasi va qisman sintaksisi mumtoz arab tilshunosligi terminlari vositasida tavsiflangan. Asarning bu qismi qipchoq tili grammatik qurilishi haqida ancha tugal tasavvur hosil etishga yordam beradi.

Professor A.Nurmonov o'zining "O'zbek tilshunosligi tarixi" (-Тошкент: Ўзбекистон, 2002) kitobida asar muallifining lingvistik qarashlarini alohida-alohida sarlavhalar ostida qayd etadi. Jumladan, 1) muallifning mentalingvistik qarashlari; 2) fonetika va grafika bo'yicha qarashlari; 3) grammatik masalalar; 4) ot va uning grammatik xususiyati; 5) fe'l va uning grammatik xususiyatlari; 6) yordamchi so'zlar; 7) undovlar; 8) so'z yasalishi; 9) sintaktik qarashlari kabi.

"At-tuhfa" asarining lug'at qismi "so'zlar, hamza bilan boshlanuvchilar" tarzidagi sarlavhachalar, "tana qismlari", "ot ranglari", "er va u bilan bog'liq hamma narsalar", "o'rin va zamon bildiruvchi so'zlar", "tomonlarni bildiruvchilar", "o'tgan zamon fe'llari", "otlar", "fe'llar" nomi ostida berilgan. Bularning hammasi harflar ostida ma'lum tartibda qayd etilgan, glossariygacha bo'lgan qismida ham so'zlar berilib, ularning grammatik shakli ko'rsatilgan.

Kitobning glossariy qismi tarjimaning 259-sahifasidan alifbo tartibida, 410-sahifalar orasida qayd etilgan. Asarning glossariy (lug'at) qismida 3700 ga yaqin so'z berilgan. Glossariyda masalan, *avlak* so'zi omonim birlik sifatida 4 ta alohida-alohida so'z sifatida qayd etilganligi kuzatiladi. Asarning grammatik ko'rsatkichlar qismida

affikslar ham alifbo tarkibida qayd etilgan va izohlangan.

Haqiqatan ham, "At-tuhfa" asari, o'zbek tilshunosligi tarixini o'rganishda o'ziga xos o'ringa ega. Kitob muallifining tilshunoslikning barcha sohalari bo'yicha qarashlari, o'z mukammalligi, yangiligi, yashovchanligi bilan farqlanadi. Tilning ijtimoiyligi haqidagi fikrlari muallifni hozirgi davr tilshunosligidagi fikrlar bilan uyg'unlashganligini bildirib turadi.

XII-XIV asrlar lug'atchiligi taraqqiyotida mashhur tilshunos Asiruddin Abu Hayyon al-Andalusiyning o'ziga xos o'rni bor. U 1256- yili Ispaniyada tug'iladi va umrining 80 yilini ilmga bag'ishlaydi. Arab, fors, turk tillarini mukammal bilgan olim bu tillarning grammatikasi, leksikografiyasi bo'yicha qimmatbaho asarlar yarata-di. Olim 1345-yilda vafot etgan va Qohiraga dafn qilingan. Batrus al-Bo'stoniy kitobida Abu Hayyonning 50 dan ortiq asarlari nomi berilgan. Abu Hayyon turkiy tillarga bag'ishlangan 4 ta asar yozgan, shundan bittasigina bizgacha etib kelgan. Bu kitob "Kitob al idrok li-lison al-atrok" deb nomlanadi va 1312 yilda Qohirada yozib tugallanadi.

Tukolog olim N.A.Baskakovning ko'rsatishicha, "Kitob al-idrok li-lison al-atrok" asari qipchoq tilini o'rganuvchilar uchun mo'ljal-lab yozilgan amaliy qo'llanma. Asarda turkiy tillar leksikasi va grammatikasiga oid qiyosiy ma'lumotlar ham bor.

Asar ikki qismdan iborat 1) lug'at; 2) grammatika.

Lug'atda so'zlar alifbo tamoyili asosida joylashtirilgan. So'zning lug'atdagi o'rni so'z boshidagi ikki harf (tovush) asosida belgilan-gan. Izohlangan so'zlarning ko'pchiligi qipchoq tiliga oid. Lekin lug'atda turkman tiliga tegishli deb ko'rsatilgan so'zlar ham ancha-gina. Mana shu faktga tayanib ba'zi tadqiqotchilar Abu Hayyonning bu asari qipchoq- turkman tiliga bag'ishlangan asar degan fikrni bildiradilar.

Abu Hayyonning bu asarida qipchoq va turkman tillarining fone-tik xususiyatlari ham taqqoslangan. Qipchoq tiliga oid fonetik xus-usiyatlar sifatida quyidagilar ko'rsatilgan:

- 1) so'z boshida y tovushining kelishi: yip (ip), yilan (ilon);
- 2) g va y tovushlarining o'rin almashib kelishi: egin - eyin (elka);
- 3) g' va y' tovushlarining o'rin almashib kelishi: bug'doy - buyday (bug'doy);

4) g' va > v tovushlarining o'rin almashib kelishi: o'g'ul – o'vul, ag'uz- avuz;

5) x va q tovushlarining o'rin almashib kedyshi: lo'ja- qo'ja.

Asarda turkman tiliga oid fonetik xususiyatlar sifatida quyidagilar ko'rsatiladi:

1) m va b tovushlarining o'rin almashib kelishi: man - ban;

2) t va d tovushlarining o'rin almashib kelishi: tamir- damir, tilku - dilku (tulki).

Professor Ahmad Ja'far o'g'li asarni, keyin topilgan ikkinchi nusxa bilan solishtirib, uning matnini tuzgan va turk tiliga tarjima qilgan. "Kitob al idrok" asariga olimlarning qiziqishi katta. Bu kitob XIV asr turkiy tillarni o'rganishda juda katta material beradigan muhim va original yodgorlik. Unda mamluklar davlati hududida mavjud bo'lgan asosiy dialektlarning leksikasi va grammatikasi haqida ma'lumotlar mavjud. Asarda umumturkiy leksik birliklar bilan birga qipchoq, o'g'uz va boshqa dialektlarga xos bo'lgan so'zlar beriladi. Ayrim o'rinlarda grammatik shakllarning u yoki bu dialektlarga taalluqli ekanligi haqida ham ma'lumotlar berilganligi, yniqsa, muhim.

Bu davr lug'atchiligi taraqqiyotida Jamoliddin Abu Muhammad Abdulloh Turkiyning ham o'z o'rni bor. Bu mashhur olimning tug'ilgan yili noma'lum. Taxminan, XIV asrning ikkinchi yarmida yashagan. Bizga bu olimning birgina "Kitob bulg'at al-mushtoq filug'atit-turk va-l-qifchoq" ("Turk va qipchoq tillariga mushtoqlarni qoniqtiruvchi kitob") asari etib kelgan. Asarning yagona qo'lyozmasi Parij milliy kutubxonasining Sharq qo'lyozmalari fondida 293 shifri bilan saqlanadi. Qo'lyozma 83 sahifadan iborat. Har bir sahifada 10 ta qator mavjud, bunda 30 ga yaqin turkiy so'zlar arabcha izoh bilan berilgan. Avval qora siyohda yozilgan arab so'zlari, so'ng qizil siyohda turkiy tilda arabcha so'z va iboralarning muqobili beriladi. Muallif leksikografik materiallarni bob va fasllarga ajratgan. Qo'lyozma 4 bobdan iborat. Abdulloh Turkiyning bu lug'ati, ayniqsa, so'zlarni mavzuiy guruhlariga ajratgan holda qayd etishi bilan, odatda, mavzuviy lug'atlar tuzishdagi ilk namuna bo'lishi bilan o'ta muhim ahamiyatga ega. Lug'atning birinchi bobi tangrining ismi va unga samoda tobe bo'lgan mavjudotlarning nomi: tangri, arzu-birchi, yalavach, farishtalar kabi birliklarni qamrab olgan; ikkinchi

bobda er yuzidagi narsalarni ifodalovchi soʻzlar bir necha fasllarda berilgan: a) yer, qir, sirt, yar, oʻrmon kabilar; b) qazilmalar – metall, minerallar, oltin, kumush, qamur, temir va boshqalar; c) tijorat ashyolari: sircha, ibar va boshqalar; d) ichimliklar nomlari: sut, ash, bal; e) qarindoshlik nomlari: ana, oʻgʻlan, ogʻul, qiz va boshqalar. Shu tarzda bob 17 ta faslga ajratilgan. Uchinchi bobda payt ravishlari, oʻrin ravishlari, hafta, kun nomlari, olmoshlar kabilar; toʻrtinchi bobda feʼllar, feʼl shakllari infenitiv koʻrinishda qayd etilgan. Bu bobda yana soʻzlarni tushunish va oʻzlashtirishni osonlashtirish maqsadida leksikografik materiallar bilan birga baʼzi oʻrinlarda, ayrim grammatik qoidalarni ham beradi. Asarning yozilgan vaqti taxminan 1451-yil, yozilgan oʻrni esa Suriya deb belgilangan.

Jamoliddin Turkiyni fan olamiga polyak Ananiyash Zayonchkovskiy olib kiradi. A.Zayonchkovskiy 1938 yilda Varshavada bu nodir manbaning birinchi qismini, yaʼni “ot bobi”ni lotin alifbosida transkriptsiyada polyak va frantsuz tiliga tarjimasi bilan arab yozuvidagi matn va faksimillarini eʼlon qilgan. A.Zayonchkovskiy 1954-yilda qoʻlyozmaning ikkinchi bobi, yaʼni “feʼl bobi”ni 1958-yilda nashr qiladi. Mashhur olimning ana shu nashri turkologlar tomonidan yuqori baholanadi va muhim manba sifatida qabul qilinadi. Professor Ergash Fozilov “Sharqning mashhur filologlari” risolasida (T., 1971 y.) Abu Hayyon va Jamoliddin Turkiy asarlarida qayd etilgan soʻzlar lugʻatini ham beradi.

Moʻgʻullar istilosidan keyin turkiy xalqlarning butun-butun guruhlarini arab mamlakatlariga, xususan, Misrga koʻchadi va bu erda oldindan yashab kelayotgan xalqlar: arablar, forslar, turkiylar bilan birga hayot kechira boshlaydi. Arab mamlakatlarida turkiy xalqlar mavqeining oshuvi ular tiliga qiziqishni yanada kuchaytiradi. Misrda turkiy tillarni oʻrganish, ularni arab tiliga solishtirish va bir-biriga qiyoslash boʻyicha filologik qoʻllanmalar soni koʻpayadi. Ana shunday asarlardan biri – “Kitobi tarjimon turkiy va ajamiy va mugʻuliy” asari. Bu asarning muallifi va yozilgan vaqti aniqlangan emas. N.A.Baskakovning taxminicha, bu asar XIII asrning oʻrtalarida yaratilgan. Mazkur asar tilshunos Abdulla Yunusov tomonidan 1980-yilda nashr etilgan (“Таржумон” XIV аср ёзма ёдномаси. Нашра тайёрловчи Абдулла Юнусов. – Тошкент: Фан, 1980).

Asar 76 varoqdan iborat. Uning 62 varag'i turkcha-arabcha, qolgani esa mo'g'ulcha-forscha lug'atlar. Asar Misr yoki Suruyada yozilgan deb faraz qilinadi. Yodgorlik bitigan joyda turkiy xalqlarning qipchoq, o'g'uz, turkman urug' xalqlari yashaganligi tufayli asarda ularning til xususiyatlari aks etgan. So'zlikda berilgan har bir bosh maqola arab tilidan tashqari, turkiy, fors va mo'g'ul tillari materiallari berilgan. Asosiy qism arabcha-turkiycha lug'atdan iborat. Asarning fors va mo'g'ul tillariga bag'ishlangan qismlarida mo'g'ulchaa-forscha va arabcha-mo'g'ulcha lug'at berilgan.

Bu asarning kirish qismida turkiy tillar lug'ati va grammatikasi bo'yicha anchagina qo'llanmalar mavjudligi haqida ma'lumot keltiriladi. Bu ma'lumot o'sha davrda turkiy tillarni o'rganish va tavsiflash bo'yicha ma'lum an'ana yaratilganidan dalolat beradi.

Asar muallifi turkiy til shevalarining ko'pligi va xilma-xilligini aytib, bulardan ikkitasini alohida ajratib ko'rsatadi: sof turkiy til va turkman tili (turkmaniy til). Asarda keltirilgan material asosan sof turkiy tilga tegishli, bu til, N.A.Baskakovning ko'rsatishicha, qipchoq tili (Dashti qipchoq vakillarining tili).

Asarda izohlangan turkiycha so'zlarning soni 1500 ga yaqin. Shulardan 90 tasi turkmancha yoki turkman tili orqali o'zlashgan so'z sifatida sharhlanadi.

Asarning turkiy tilga bag'ishlangan qismi to'rt bo'limdan iborat:

1) otlar; 2) fe'llar; 3) fe'llarning tuslanishi; 4) qo'shimchalar.

Lug'atda otlar 26 mavzuviy-semantik guruhga ajratib berilgan. Shu mavzuviy-semantik guruhlardan namunalar:

1) *atoqli otlar va laqablar*: Aysalu, Aro'slan, Atsitush, Mo'g'ultay, Sato'lmo'sh, Altun, Aqbala, Gulnar, Gulbahar *kabi*;

2) *qarindoshlik nomlari*: ata, ana, cheche, ekajiepci, kuyagu, kokurdash *kabi*;

3) *gavda a'zolarining nomlari*: bash, baltir, bago'rsaq, bukrak, kerpik, egin *kabi*;

4) *yovvoyi va uy hayvonlarining nomlari*: qablan, bori, so'rtlan, qulan, qulun, tana, chibich, bog'ra *kabi*;

5) *qush nomlari*: buldo'rcho'n, yabalak, sag'izg'an, qaz, sarlag'ach, tavshanjo'l *kabi*;

6) bog'dorchilik va polizchilik nomlari: alma, ayva, anjir, tal, sabaq, qavun, tarbo'z kabi;

7) ro'zg'or buyumlari va ovqat nomlari: qashuq, naeli, elak, ash, et, tsavurma, churak kabilar.

Tadqiqotchi A.Yunusov mazkur yodnomani arabchadan o'zbek tiliga mohirlik bilah o'giran.

Savol va topshiriqlar

1. Mo'g'ullar istilosi turkiy xalqlar madaniy hayotiga, xususan tilshunosligi va lug'atchiligiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

2. "At-tuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya"("Turkiy til haqida noyob tuhfa") asaridagi muallifning mentalingvistik qarashlarini, fonetika va grafika bo'yicha qarashlarini, so'z yasali sh va grammatikaga oid qarashlarini tavsiflang.

3. Abu Hayyonning "Kitob al idrok li-lison al-atrok" asaridagi qipchoq va turkman tillarining fonetik sath doirasida taqqoslanishini ko'rsating, lug'atning tuzilish tamoyillarini izohlang.

4. Abu Muhammad Abdulloh Turkiy tomonidan yaratilgan "Kitob bulg'at al-mushtoq fi-lug'atit-turk va-l-qifchoq" ("Turk va qipchoq tillariga mushtoblarni qoniqtiruvchi kitob") asarida qo'llangan mavzuvii tamoyilni, lug'at maqolalarining joylashish sxemasini ko'rsating.

5. Muallifi noma'lum bo'lgan "Kitobi tarjimon turkiy va ajamiy va mug'uliy" nomli arabcha-turkiycha, mo'g'ulcha-forscha va arabcha-mo'g'ulcha lug'atning tuzilish tamoyillarini ko'rsating, asardagi sof turkiy til va turkman tili (turkmanii til) atamalariga izoh bering.

6. Mazkur davrda yaratilgan lug'atlarning o'zbek leksikografiyasi taraqqiyotidagi o'rniga ilmiy baho bering.

Test

1. **“At-tuhfatuz zakiyatu fil lug‘atit turkiya”**(“Turkiy til haqida noyob tuhfa”) asarini birinchi bo‘lib o‘zbek tilida nashr ettirgan olim kim?

- A. * Professor Solih Mutallibov 1966-yilda;
- B. Professor Ergash Fozilov 1966-yilda”;
- C. Professor Ergash Umarov 1970-yilda”;
- D. Professor Abduhamid Nurmonov 1981-yilda”.

2. **“At-tuhfatuz zakiyatu fil lug‘atit turkiya”**(“Turkiy til haqida noyob tuhfa”) asarining grammatik ocherk qismida qaysi tilning grammatik xususiyatlari tavsiflangan?

- A. *Dashti Qipchoq vakillari tilining morfologiyasi va qisman sintaksisi ;
- B. Turkman tili morfologiyasi va qisman sintaksisi;
- C. Arab tili morfologiyasi va qisman sintaksisi;
- D. Usmonli tirk tili morfologiyasi va sintaksisi.

3. **Abu Hayyonning “Kitob al idrok li-lison al-atrok asarida qaysi tillarning fonetik xususiyatlari taqqoslangan ?**

- A. * Qipchoq va turkman tillarining;
- B. Usmonli turk va ozarbayjon tillarining;
- C. Usmonli turk va fors tillarining;
- D. Usmonli turk va arab tillarining.

4. **Jamoliddin Turkiyning “Kitob bulg‘at al-mushtoq fi-lug‘atit-turk va-l-qifchoq”** (“Turk va qipchoq tillariga mushtoqlarni qoniqtiruvchi kitob”) asarida...

- A. * Turkiycha so‘zlarning arabcha izohi berilgan;
- B. Arabcha so‘zlarning turkiycha izohi berilgan;
- C. Usmonli turkcha so‘zlarning arabcha izohi;
- D. Forscha so‘zlarning turkiycha izohi.

5. **“Kitobi tarjimon turkiy va ajamiy va mug‘uliy” lug‘ati so‘zligida qaysi tillarga oid materiallar berilgan?**

- A. * Arab, turkiy, fors va mo‘g‘ul tillariga oid materiallar;
- B. Turkiy, fors va mo‘g‘ul tillariga oid materiallar;
- C. Usmonli turk tiliga oid materiallar;
- D. Arab, turkey va fors tillariga oid materiallar.

6. “Kitobi tarjimon turkiy va ajamiy va mug‘uliy” asarini qanday lug‘atlar sirasiga kiritish mumkin?

- A. *Ko‘p tilli tarjima lug‘atlari sirasiga;
- B. Ikki tilli tarjima lug‘atlari sirasiga;
- C. Uch tilli tarjima lu‘atlar sirasiga;
- D. Izohli lug‘atlar sirasiga.

Adabiyotlar

1. Фозилов Э., Зияева М. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент, 1978.
2. Кўчқортюев И., Б.Исабеков. Туркий филологияга кириш. – Тошкент, 1984.
3. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
4. Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004.
5. Jabborov X. Buyuk tilshunoslar – Qarshi, 2003.
6. Фозилов Э. Шарқнинг машхур филологлари. – Тошкент: Фан, 1971.
7. “Таржумон” XIV аср ёзма ёдномаси. Нашрга тайёрловчи Абдулла Юнусов. – Тошкент: Фан, 1980.
8. Файзуллаева Ш. Исследование языка памятника XVв. «Китабу булгат ал-муштак фи-лу-ат ат-турк ва-л-кифчак» Жамалад-дина ат Турки: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969.
9. Расулов Н. Исследование языка «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» Абу Хайяна: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969.
10. Зияева М. Исслелование памятника XIV в. “Китаб ат-тухфат уз закийа фил-лугатит-туркийя”. – Ташкент, 1972.

O'ZBEK LUG'ATCHILIGINING ESKI O'ZBEK TILI DAVRI

Reja

1. Alisher Navoiy asarlari tili bo'yicha yaratilgan lug'atlar
2. Lug'atlarda grammatika masalalarining yoritilishi
3. Ideografik tipdagi, uya tipidagi hamda izohli tipdagi lug'atlarning yuzaga kelishi
4. Davr lug'atchiligining o'zbek leksikografiyasi takomidagi o'rni

Tayanch so'z va iboralar: *maxsus lug'at, uyalarga joylashtirish tamoyili, umumiylik va xususiylik tamoyili, leksik-semantik ta'rif, fe'lning masdar formasi, mavzuviy guruh, tarsif, mabna, asosiy ma'no, hosila ma'no, etimologik izoh.*

Eski o'zbek adabiy tili (o'rta asrlar nazarda tutiladi -XIV asrdan keyingi davr) leksikografiyasi bevosita XII-XIV asrlar lug'atchiligi ta'sirida shakllandi, deyish mumkin. Mazkur davrda sohibqiron Amir Temur saltanati tashkil topadi. Amir Temur davrining etuk bilimdoni bo'lgani uchun o'zi barpo etgan buyuk imperiya hududida ilm-fan, madaniyat, san'at, arxitekturaning rivojiga alohida ahamiyat beradi. Dunyoning turli joylaridan olimu fuzalolarni saroyga yig'ib, ularga izzat-ikrom ko'rsatdi. Ijod qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratib beradi. U turkiy (o'zbek) tilning obro'-e'tiborini ko'tarish, uning qo'llanish doirasini kengaytirish, bu tilni diplomatik munosabatlar, davlatning turli hujjatlari yuritiladigan tilga aylantirishga alohida ahamiyat berdi.

Temuriylar saroyida o'sib-ulg'aygan Alisher Navoiy Amir Temur niyatini to'la amalga oshirishga bel bog'lab, o'zbek milliy tilini adabiy til darajasiga ko'tarishda samarali mehnat qildi.

Bu davrda Alisher Navoiy asarlariga, ayniqsa, forsiyzabon adiblarning qiziqishi ortadi. Shuningdek, adib asarlarining keng omma tushunishi masalasi ham ko'zda tutiladi. Ana shu ehtiyojlarni qondirish maqsadida ko'pgina turkcha-forscha tarjima lug'atlari yaratildi: Toli Imoniyning "Badoyi al-lug'at", Mirza Mehdiyxonning "Sangloh", "Lug'ati atrokiya", "Xulosayi Abbosi", ("Sangloh"ning qisqa varianti); Muhammad Rizo Xoksorning "Muntaxab al-lug'at" asari,

shuningdek, eski o'zbekcha-turkcha "Abushqa" lug'ati kabilar. Bu lug'atlar, ayniqsa, ma'lum bir adib asarlari bo'yicha tuzilganligi bilan lug'atchilik tarixida yangilik edi. Shuning uchun ham, o'zbek leksikografiyasiga oid bunday lug'atlar, avvalo, Evropa olimlarining qiziqishini kuchaytirdi. Hatto rang-barang lug'atlarga boy bo'lgan arab va fors leksikografiyasi tarixida ham ma'lum adib yoki bir necha adiblar asarlari asosida tuzilgan bunday lug'atlar mavjud emas.

XX asrning 60-yillaridan boshlab o'zbek olimlari yuqoridagi lug'atlarning leksikografik xususiyatini o'rganishga kirishdilar. Alisher Navoiy asarlari asosida tuzilgan lug'atlarda mualliflar, asosan, eski o'zbek tiliga xos bo'lgan so'zlarni tanlab olishni maqsad qilishgan.

Alisher Navoiy asarlari tili bo'yicha yaratilgan dastlabgi lug'at "Badoe-al-lug'at" asari. Lug'at muallifi Toli Imoniy Hiraviyning hayoti to'g'risida ma'lumot yo'q. Taxallusi (Hiraviy) uning hirotlik bo'lganidan, asarni Husayn Boyqaro farmoniga muvofiq yozgani esa uning Alisher Navoiy bilan bir davrda yashaganidan dalolat beradi.

Lug'atning kirish qismida muallif turkiycha lug'atlardan foydalangani haqida yozadi. Bu ma'lumot o'sha davrda Hirotida boy turkiycha lug'atshunoslik an'anasi mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Bu an'ana, shubhasiz, Mahmud Qoshg'ariy va boshqa olimlar boshlagan an'anaga borib taqaladi. "Badoe-al-lug'at"da so'zlar alifbo tamoyili asosida joylashtirilgan va turkiycha so'zlarning ma'nolari fors tilida izohlangan. So'zlar izohida, leksik-semantik ta'rif (izoh, tushuntirish) bilan bir qatorda, fonetik, orfografik va morfologik ma'lumotlar ham keltirilgan. Fonetik-orfografik ma'lumotlar so'zning talaffuzi (o'qilishi) va yozilishi xususidagi qoidalaridan tashkil topgan. Lug'at muallifi bir xil yoziladigan so'zlarni qanday diakritik belgi bilan ta'minlash kerakligiga alohida e'tibor bergan.

Lug'atda so'zlarning morfologiyasi arab filologiyasi an'analari asosida puxta ishlangan. Otlar bosh kelishikda, birlik sonda, fe'llar esa masdar formasida (-moq va -mak formasida) keltirilgan. Yordamchilar alohida berilgan. Lug'atning illyustrativ materiali Alisher Navoiyning "Xamsa" va "Chor devon" asarlaridan olingan. Toli Imoniy Hiraviyning "Badoe-al-lug'at" asari bo'yicha bir qancha ilmiy tadqiqot ishi amalga oshirildi. Lug'atning fotokopiyasi bi-

lan ruscha tarjimai alohida kitob holida A.K.Borovkov tomonidan nashr ettirildi.

Alisher Navoiy asarlari asosida yaratilgan lugʻatlardan yana biri – “Abushqa” lugʻati. Bu lugʻatning nomi ham, muallifi ham nomaʼlum. Lugʻat ichidagi birinchi soʻz bilan “Abushqa” (qari chol) deb atab kelinadi. Lugʻat “Badoe-al-lugat” asariga koʻp jihatdan yaqin. “Badoe-al-lugʻat” XV asrda yaratilgan boʻlsa, “Abushqa” XVI asrning birinchi yarmida yaratilgan. Har ikki lugʻatda misollar Alisher Navoiy asarlaridan olingan. A.K.Borovkovning taxmini-cha, “Abushqa”ning muallifi “Badoe-al-lugat”ni yaxshi bilgan. Bu lugʻatlar orasidagi yaqinlik ularda koʻp soʻzlarning bir xil izohlani-shi va ularda keltirilgan illyustrativ materialning bir-biriga oʻxshash ekanligida koʻrinadi. Lekin bu oʻxshashliklar “Abushqa” “Badoe-al-lugʻat”ning koʻchirmasi ekan degani emas. Bu lugʻatlar orasida sezilarli farq ham mavjud. Masalan, Toli Imoniy Hiraviyning lugʻatida forslar uchun tushunarsiz boʻlgan eski oʻzbekcha soʻzlarning maʼnolari fors tilida izohlangan, “Abushqa”da esa turklar (usmonli turklar) uchun tushunarsiz boʻlgan eski oʻzbekcha soʻzlarning maʼnolari turk tilida izohlangan. Shuning uchun bu lugʻatlarning mundarijasi katta farqqa ega.

“Abushqa”dagi lugʻat maqolachalari ham “Badoe-al-lugʻat”dagi lugʻat maqolachalaridan farq qiladi. “Badoe-al-lugʻat”da maqolachaning sarlavhasi sifatida feʼlning masdar formasi olinib, boshqa shakllarning barchasi shu forma tagida berilgan. “Abushqa”da esa feʼlning masdar shakli emas, balki feʼlning matnda uchragan shakli sarlavhaga chiqarilgan. Masalan, eskirmak feʼli “Badoe-al-lugat”da izohlanganda, maqolacha sarlavhasiga uning masdar formasi (eskirmak formasi) chiqarilib, misol uning oʻtgan zamon (eskirdi) formasiga keltirilgan. “Abushqa”da esa eskirdi formasining oʻzi sarlavhaga chiqarilgan. “Abushqa” asari turkologlarning eʼtiborini oʻtgan asrdayoq oʻziga jalb etgan.

Eski oʻzbek tili boʻyicha yaratilgan lugʻatlar ichida “Kelurnoma” lugʻati ham ahamiyatli. Bu lugʻat Hindistonda, boburiylardan Abu Muzaffar Muhiddin Aurangzeb hukmronligi davrida (XVII asrda) yaratiladi. Asar muallifi Muhammad Yoqub Changiy “Kelurnoma” lugʻatining kirish qismida oʻz asarini Avrangzebning topshirigʻiga binoan yozganini aytib oʻtadi. Lugʻatda eski oʻzbek tiliga tegishli

soʻzlarning maʼnolari, fors tilida izohlanadi. Feʼllar lugʻatda masdar formasida (*-moq, -mogʻ formasida*) berilgan. Feʼllarning maʼno xususiyati bilan bir qatorda ularning grammatik kategoriyalari, zamon formalari ham izohlanadi. Bu asar ikki xil lugʻatning ajoyib namunasi. Lugʻat 15 bobdan va 332 fasldan iborat. Ulardan 14 bobi arab alifboi asosida joylashtirilgan 400 dan ortiq feʼlni izohlashga bagʻishlanadi. Lugʻatning oxirgi bobi ot soʻzlarga bagʻishlanadi. Bu bob quyidagi mavzuvii guruhlariga ajratiladi:

1) koinotga tegishli tushunchalar, predmet va hodisalarning nomlari;

2) geografik joylarning nomlari;

3) hayvonlarning nomlari;

4) qushlarning nomlari;

5) odam gavdasi aʼzolarining nomlari;

6) qarindoshlik nomlari;

7) qurol-aslahalarning nomlari;

8) sonlar;

9) olmosh, ravish va yordamchi soʻzlar.

Muhammad Yoqub Changiyning “Kelurnoma” asari haqida muayyan tadqiqotlar olib borilgan. Bu lugʻat ikki tipdagi lugʻatni – uya va ideografik lugʻatni oʻz ichiga oladi.

Fazlullaxon Barlosning “Lugʻati turkiy” asari oʻzbekcha-forscha lugʻat sirasiga kiradi. Turkolog olim A. Shcherbakning taxminicha, lugʻat XVII asrning oxirida yaratilgan. Asar uch qismdan iborat, uning birinchi qismida eski oʻzbek tilidagi hodisalar feʼlning masdar formasi fors tilida izohlangan, ikkinchi qismida feʼlning boshqa formalari (mayl, zamon kabi formalari) tavsiflangan. Asarning uchinchi qismi otlar talqiniga bagʻishlangan. Tilshunos A. Ubaydullayev Fazlullaxonning “Lugʻati turkiy” asari tahlilida lugʻatda soʻzlar izohlarining quyidagi turlarini koʻrsatadi:

- muqobili bilan izohlash;

- kengroq izohlash;

- umumiy izohlash;

- qoʻshimcha ravishda hindcha soʻzlar bilan izohlash¹.

¹ Ubaydullaev A. “Lugʻati turkiy”ning leksikografik tadqiqi: Filol. fan. nomz. diss. ... avtoref. – Toshkent, 2011. – B.16.

Lugʻatda soʻzlarning talaffuziga oid maʼlumot ham bor. Oʻzbek adabiy tili fonetik sistemasi taraqqiyotini oʻrganishda bu maʼlumotlardan foydalanish mumkin. Mutaxassislarning koʻrsatishicha, Fazlullaxonning. “Lugʻati turki” asari kamchiliklardan ham xoli emas. Unda ayrim soʻzlarning maʼnosi notoʻgʻri izohlangan. Lugʻatda illyustrativ material ham etarli emas. Baʼzi soʻzlar izohida umuman misollar yoʻq.

Bu davr lugʻatchiligida grammatika masalalarini oʻz ichiga olgan lugʻatlar ham uchraydi. Ana shulardan biri Mirza Mehdixonning “Sangloh” lugʻati. Eski oʻzbek tilidagi 8 000 soʻzni oʻz ichiga olgan mazkur lugʻat “Moboni ul-lugʻat” (“Til asoslari”) nomli grammatik ocherkni ham oʻz ichiga oladi. Mirza Mehdixonning toʻliq ismi Nizomiddin Muhammad Hodi al-Husayni as-Safaviy, otasining ismi esa Mirza Muhammad Nosiriy. U asli Astrobodlik, Eron shohi Nodirshoh saroyida muarrix va hattot boʻlib ishlagan. Mehdixon “Sangloh” lugʻatini melodiy 1760-yilda yozib tugallagan (hijriy 1172-1173).

Lugʻatning “Moboni ul-lugʻat” nomli grammatikaga bagʻishlangan qismi muqaddima va tarsifdan (grammatika) iborat.

Tarsif qismi olti mabna (qism)ni oʻz ichiga oladi. Muqaddima qismida asarning yozilish sabablari va Alisher Navoiyning bu asar uchun manba boʻlib xizmat qilgan nazmiy va nasriy asarlarining nomi qayd etiladi.

Mehdixon bu qismda turkiy tilning fors tilidan ham, arab tilidan ham farq qiladigan oʻziga xos grammatika qonuniyatlari mavjudligini taʼkidlaydi.

Tarsif qismida arab tilida feʼllarning asosi masdar-infinitiv ekanligi, oʻzbek tilida esa II shaxs, birlik, buyruq maylining shakli ekanligi bayon qilinadi. Feʼlning barcha shakllari shu asosdan hosil boʻlishini aytadi. Shundan soʻng feʼlning turli shakllari haqida fikr yuritiladi.

Birinchi mabna oʻn bobni oʻz ichiga oladi. Birinchi bobda masdar va uning turli nisbat shakllari haqida maʼlumot beriladi. Ikkinchi bobda esa feʼli moziy (oʻtgan zamon) shakllariga toʻxtaladi. Feʼli moziy shakllariga -di (-ti), ravishdoshning -p, -ban, sifatdoshning -mish, -gan (-gʻan, -qan, -kan) shakllari hamda feʼlning -maydur shakli kielritiladi.

Uchinchi bobda fe'li muzori (*hozirgi-kelasi zamon*) shakllari tavsiflanadi. Bunday shakllar qatoriga -gay (-g'ay, -kay, -kay), -sun (sun), -dik, -a va -r shakllari kiritiladi.

To'rtinchi bobda ismi foillar (*harakat qiluvchi shaxs-lar nomlari*) o'rganiladi. Bunday fe'llar qatoriga -guchi (-g'uchi, -kuchi, -quchi), -agan (-g'an), -r shakllari hamda kasb nomlari hosil qiluvchi -ni, -vul, -gun (-qun, -kun), -chak shakllari kiritiladi.

Beshinchi bobda ismi maf'ul atamasi ostida o'tgan zamon sifat-doshi (-mish, -lig, -lik) -lug, gun (-g'un) kabi, oltinchi bobda fe'li amr atamasi bilan buyruq mayli shakllari, ettinchi bobda fe'lining bo'lishsizlik shakllari, sakkizinchi bobda fe'li nafi nomi ostida fe'lining bo'lishsizlik shakllari hosil qiluvchi qo'shimchalar sharhi, to'qqizinchi bobda hol (ravish va ravishdosh) shakllari, o'ninchi bobda affikslar- ning o'zakka qo'shilish usullari bayon qilinadi.

Ikkinchi mabnada fe'l shakllari hosil qiluvchi affikslarning fonetik variantlari va ularning qo'llanilish xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Uchinchi mabna olmoshlarni o'rganishga bag'ishlanadi. Olmoshlar ismi ishora (ko'rsatish olmoshlari), zamoiri-munfa- sayaa (bunga kishilik olmoshlari va -men, -sen, -biz, -siz kabi bog'lamalar kiritiladi), zamoiri muttasila (bunga egalik qo'shimchalari kiritiladi) kabi turlarga bo'linadi.

To'rtinchi mabnada harf atamasi ostida affikslar ro'yxati va ularning tavsifi beriladi.

Beshinchi mabna esa grammatikalashayotgan olmoq, tushmoq, bilmak, kirishmak, yzmaq, ko'rmak kabi ko'makchi fe'llar tavsifiga bag'ishlanadi.

Oltinchi mabnada eski o'zbek orfografiyasi tamoyillari va ayrim so'zlarning imlosi bayon qilinadi. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Mirza Mehdixonning "Moboni ul-lug'at" asari orqali XVI-XVII asr o'zbek tilshunosligidagi grammatik tushunchalar haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin.

Mirza Mehdixon asarining lug'at qismi "Sangloh" deb nomlangan. Forscha sang so'zi "tosh" degan ma'noni ifodalaydi. Sanglox (toshli er) majoziy ifoda, forslar uchun tushunilishi qiyin bo'lgan turkiy (eski o'zbek tiliga oid) so'zlar toshloq, toshli erga o'xshatilgan. Lug'at yigirma to'rt bobdan iborat. Bu boblarda so'zlar soni

bir xil emas. Ba'zi boblarda atigi to'rt-beshta so'z berilgan bo'lsa, ba'zi boblarda mingdan ortiq (hatto ikki minggaacha) so'z berilgan.

Lug'atda, so'zlar bilan bir qatorda, ko'plab turg'un birikmalar, frazeologik ibora va sostavli atamalar ham izohlangan. Mirza Mehdixonning asari eski o'zbek tili grammatikasi va leksikasi bo'yicha noyob manba sifatida bir qancha ilmiy tadqiqotning ob'ekti bo'lgan¹.

Xorazmda yashab ijod etgan Muhammad Rizo Xoksor "Muntaxab-al-lug'at" ("Saylanma lug'at") asarini 1798-1799-yillarda yaratadi. Asar izohli lug'atlar sirasiga kiradi. Unda eski o'zbek adabiy tilida ishlatilgan arabcha, forscha va ayrim eskirgan o'zbekcha so'zlarning ma'nolari eski o'zbek tilida (ba'zan fors-tojik tilida) tavsiflanadi².

Asarning kirish qismida muallif o'sha davrda mavjud bo'lgan lug'at va filologik asarlar to'g'risida ma'lumot berar ekan, bu asarlarda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni, ayrim so'zlarning ularda noto'g'ri izohlanganini ko'rsatib o'tadi.

Lug'at ikki qismdan iborat. Birinchi qismda eski o'zbek adabiy tilida ishlatilgan arabcha so'zlar, ikkinchi qismda esa forscha-tojikcha va eskirgan o'zbekcha so'zlar izohlanadi. "Muntaxab-al-lug'at"da hammasi bo'lib 2400 so'z berilgan.

Xoksor lug'atining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shuki, unda so'zlarning to'g'ri (asosiy) ma'nosi bilan bir qatorda, ko'chma (hosila) ma'nolariga ham izoh beriladi.

Lug'atda so'zlar arab alifbosi tartibida so'zning birinchi tovushiga (harfiga) qarab 28 bobga taqsimlanadi. Har qaysi bobda so'zlar oxirgi tovushga (harfga) qarab guruhlanadi. Masalan, *alif* bilan tugaydigan so'zlar, *be* bilan tugaydigan so'zlar, *te* bilan tugaydigan so'zlar kabi.

Eski o'zbek tili bo'yicha yaratilgan lug'atlar ichida Fath Alixon Kojariyning "Lug'ati atrokiya" asari ham muhim sanaladi. Bu lug'at XIX asrning o'rtalarida (1857-1858-yillarda) yaratilgan, mutaxas-

¹ Мухиддинов К. "Санглах" Мирзы Мухаммада Махдихана: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1971; Умаров Э. "Бадаи ал-лугат" и "Санглах" как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка: Автореф. дисс. ... доктора. филол. наук. – Ташкент, 1989.

² Фаттахов Х. Мухаммад Риза Хаксар и его "Мунтахаб ал-лугат": Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1974.

sislar tomonidan yuksak baholandi. Rus turkologi A.Romaskevich bu lugʻat boʻyicha maxsus tadqiqot olib bordi (Новый чигатайско-персидский словарь / «Мир-Али-Шир» тўплами. – Л., 1928). Uning yozishicha, Fath Alixon Kojariyning lugʻati chigatoy tili (eski oʻzbek tili) boʻyicha yaratilgan lugʻatlarning eng yaxshisi.

Asarning kirish qismida chigʻatoy (eski oʻzbek) tili va Alisher Navoiy asarlari toʻgrisida maʼlumot berilgan. Asarning lugʻat qismi uch boʻlimdan iborat: 1) Oʻzbekcha-forscha lugʻat; 2) “Maboni-ul-lugʻat” asarining muallifi Mirza Mehdixon tushunmagan soʻzlar (oʻn ikki soʻz) izohi; 3) Alisher Navoiy asarlarida ishlatilgan baʼzi forsha soʻzlar izohi.

Fath Alixon Kojariyning lugʻati soʻz maʼnolari izohlarining mukammalligi, Alisher Navoiy va boshqa shoir, yozuvchilarning asarlaridan keltirilgan misollarning koʻpligi bilan ajralib turadi. Lugʻatda jami 8000 ga yaqin soʻz izohlangan.

XIX asrda Sulaymon Buxoriyning “Lugʻati chigʻatoyi va turkiy usmoniy” asari yaratildi. Muallif Buxorodagi madrasada oʻqiydi, Turkiyada (Istambulda) hayot kechiradi. Vengriyada turkologlar anjumanida (1860) ishtirok etadi. Uning lugʻat tuzishiga mana shu anjumanda qatnashuvi sabab boʻladi. Shayx Sulaymon Buxoriyning lugʻati taniqli turkolog I.Kunosh tomonidan nemis tiliga tarjima qilinadi va 1902- yilda Budapeshtda nashr etiladi.

Asar uch qismdan iborat. Birinchi qism muqaddima, u “Manzumai chigʻatoyi” deb nomlangan. Bu qismda muallif asarning yozilish sababi, oʻzining tarjimai holi va lugʻatning tuzilishiga oid maʼlumotlarni keltiradi. Ikkinchi qismi “Qavoid” deb nomlangan. Bu qism eski oʻzbek tilining grammatik xususiyatlari tavsiflangan ocherk. Unda muallif, til qurilishiga oid tushunchalar bilan bir qatorda, chigʻatoy tilining oʻziga xos xususiyatlarini, uning boshqa turkiy tillarga oʻxshash va ulardan farqli tomonlarini ham aytib oʻtadi. Turkiy tillarni bunday qiyoslash asarning yutuqlaridan biri.

Sulaymon Buxoriy asarining uchinchi qismini lugʻat tashkil etadi. Unda eski oʻzbek tilida qoʻllanilgan 7000 ga yaqin soʻz va turgʻun birikma usmonli turk tilida izohlanadi. Soʻz maʼnolarining izohlari Alisher Navoiy va boshqa adiblarning asarlaridan olingan. Sulaymon Buxoriyning ushbu asari eski oʻzbek tilini oʻrganishda jiddiy va ishonchli manbalardan biri sifatida katta ahamiyatga ega.

Mazkur davr lug'atchiligining asosiy xususiyatlarini lug'at tuzish tamoyillarining o'ziga xos tarzda takomillashganida ko'rishimiz mumkin.

Jumladan, o'zbek leksikograflari tomonidan, amaliyotga XV asrlardayoq tatbiq etilgan so'zlarni uyalarga birlashtirish tamoyili, XX asrning ikkinchi yarmida rus lug'atchiligida qo'llana boshlandi. Rus tilshunosligida A.Tixanov tomonidan "gnezdovoy printsip", ya'ni "uyalarga joylashtirish tamoyili" XX asr oxirlarida birinchi bor qo'llangan. Shuningdek, bu davr lug'atchiligida, ayniqsa, grammatik izohga, etimologik izohga, semantik izohga alohida e'tibor qaratilganligi kuzatiladi. Bu holat "Sangloh" lug'atida izchillik bilan bajarilgan. Jumladan, har bir fe'lning o'zgarish paradigmaları berilib, so'ng etimologik tahlil zarurati bo'lsa, u beriladi, undan keyin ko'p ma'noli so'zlarning ma'nolari ma'lum izchillikda, "umumiylik va xususiylik" tamoyiliga asosan berib borilganligi diqqatga sazovor. XV asr o'zbek lug'atchiligida yaqin ma'no, ya'ni har qanday so'zning asosiy, bosh ma'nosini berish, keyin esa uning ko'chma ma'nolarini qayd etish masalasi hal etilgan edi. Yaqin ma'no har qanday so'zning nutqqa kirgunga qadar anglanadigan ma'nosi bo'lsa, ko'chma ma'no nutqda voqelanuvchi ma'no ekanligi aniq ajratilgan. Bu ham mazkur davr lug'atchiligining yana bir yutug'i, xarakterli xususiyati.

XV asr lug'atchiligining yana bir xarakterli xususiyati mavzuiy lug'atlar tuzishga e'tibor qaratilganligi. Ma'lumki, mavzuiy (ideografik) lug'atlar yaratish Evropada boshlangan, degan fikr yuradi. Biroq sharq lug'atchiligi, jumladan, arab va o'zbek lug'atchiligi tarixiga e'tibor qaratilsa, bunday lug'atlar eski o'zbek adabiy tili shakllangan davrlarda (XV asrdan boshlab) yaratila boshlanganligi kuzatiladi. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida bunday lug'at belgilari kuzatilsa, Muhammad Yoqub Changiyning "Kelurnoma" asari bunday lug'atning ajoyib namunasi ekanligi bilan ajralib turadi. "Kelurnoma" ning o'n to'rt bobi 400 dan ortiq fe'llarni izohlashga bag'ishlangan, sarlavha sifatida infinitivda berilgan fe'ldan so'ng uning barcha shakllar paradigmasi beriladi. Bu bilan ushbu lug'at, avvalo, uyali lug'atning muhim namunasi bo'lsa, keyingi 15 bobda ismlar va yordamchi so'zlar izohlanar ekan, ular mavzular asosida joylashtiriladi. (10 ga yaqin mavzuiy guruh qayd

etiladi). Demak, bu lugʻat “mavzuiy” (mavzuviy) lugʻatning ham ajoyib namunasi. Keyingi bobda 1300 atrofidagi soʻz 6000 dan ortiq soʻzshakllarni oʻz ichiga olgan holda izohlanadi. Demak, bu lugʻat birinchi navbatda uyali lugʻatning, ikkinchidan mavzuiy lugʻatning ilk namunasi.

Eski oʻzbek adabiy tili davri lugʻatchiligida grammatika masalalarini oʻzida qayd etgan lugʻatlarning ham yaratilganligi muhim yangilik. Mirzo Mehdixonning “Sangloh” lugʻati, Muhammad Yoqub Changiyning “Kelurnoma”, Sulaymon Buxoriyning “Lugʻati chigʻatoyi va turkiy usmoniy” asarlari ana shunday lugʻatlarning namunasi. Shuningdek, Muhammad Rizo Xoksoning “Muntaxab-al-lugʻat” (“Saylanma lugʻat”) asarida soʻzlarning toʻgʻri (asosiy) maʼnosi bilan bir qatorda, koʻchma (hosila) maʼnolariga ham izoh berilganligi oʻzbek lugʻatchiligida izohli lugʻatlar yaratilishi uchun ham dastlabgi intilishlar mazkur davrda boshlanganligini koʻramiz.

Xullas, eski oʻzbek adabiy tili davri oʻzbek lugʻatchiligining taraqqiy etgan holatini aks ettiradi. Bu davrda, umuman, lugʻatchilik tarqqiyotini belgilab beruvchi muhim lugʻatlar yaratilgan, ular dunyo lugʻatchiligining rivojlanishi uchun ham asosiy manbalar sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, Alisher Navoiy asarlarini oʻzlashtirish, tushunishni osonlashtirish ehtiyoji bilan yaratilgan oʻnlab lugʻatlar oʻzbek lugʻatchiligini bu davrda yuqori darajaga olib chiqadi. Keyingi davr lugʻatchiligining shakllanishiga, taraqqiyotiga katta hissa qoʻshdi. Bu davr lugʻatchiligi oʻrta asr lugʻatchiligi tarzida tilshunoslik tarixida oʻziga xos oʻringa ega.

Savol va topshiriqlar

1. Temuriylar hukmronligining mazkur davr lugʻatchiligi taraqqiyotiga taʼsirini qanday izohlaysiz?

2. Alisher Navoiy asarlari boʻyicha yaratilgan “Badoyi al-lugʻat”, “Sangloh”, “Lugʻati atrokiya”, “Xulosayi Abbosi”, “Muntaxab al-lugʻat”, “Abushqa” lugʻatlarini qiyoslang, ularda qoʻllangan leksikografik tamoyillarni solishtiring.

3. Oʻzbek tilshunosligida Fazlullaxonning “Lugʻati turkiy”, Fath Alixon Kojariyning “Lugʻati atrokiya”, Sulaymon Buxoriyning “Lugʻati chigʻatoyi va turkiy usmoniy” asarlarining leksikografik

xususiyatlari yoritilgan tadqiqotlarni o'qing va ulardagi asosiy ilmiy xulosalarni umumlashtiring.

4. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asaridagi ideografik lug'at belgilarini ko'rsating, izohlang.

5. Muhammad Rizo Xoksorning "Muntaxab-al-lug'at" ("Saylanma lug'at") asaridagi izohli lug'at belgilarini ko'rsating, izohlang.

6. Davr lug'atchiligidan o'zbek leksikografiyasi taraqqiyotidagi o'rni ilmiy baho bering.

Test

1. Alisher Navoiy asarlari asosida tuzilgan qaysi lug'atlarining tuzish tamoyillari mukammal?

- A. *"Badoyi al-lug'at" va "Sangloh" lug'atlarining;
- B. "Lug'ati atrokiya", "Xulosayi Abbosi" lug'atlarining;
- C. "Muntaxab al-lug'at" va "Abushqa" lug'atlarining;
- D. Yaratilgan barcha lug'atlarining tuzish tamoyillari mukammal.

2. O'zbek tilida q'shimchaning o'zakka ta'siri ma'salasi ilk bor qaysi lug'atda izohlangan?

- A. *"Sangloh" lug'atida;
- B. "Badoyi al-lug'at"da;
- C. "Muntaxab al-lug'at"da;
- D. "Lug'ati atrokiya"da.

3. "Badoe al-lug'at" va "Abushqa" lug'atlarining o'xshash jihatlari nimada?

- A. *Har ikkala lug'at ham Navoiy asarlari tili asosida tuzilganligi;
- B. Har ikki lug'atdagi tuzilish tamoyillarining bir xilligi;
- C. Har ikki lug'at bir davrda yaratilganligi;
- D. Har ikki lug'atning hajmiy bir xilligida.

4. Fazlullaxon Barlosning "Lug'ati turkiy" asari ...

- A. *O'zbekcha-forscha tarjima lug'at;
- B. O'zbekcha-arabcha tarjima lug'at;
- C. O'zbekcha-usmonli turkcha tarjima lug'at;
- D. O'zbekcha-forscha-arabcha ko'p tilli tarjima lug'at.

5. Rus turkologi A.Romaskevich tomonidan “chigatoy tili (eski o‘zbek tili) bo‘yicha yaratilgan lug‘atlarning eng yaxshisi”, deya e’tirof etilgan lug‘atni ko‘rsating?

- A. *Fath Alixon Kojariyning “Lug‘ati atrokiya” asari;
- B. Muhammad Rizo Xoksorning “Muntaxab al-lug‘at” asari;
- C. Mirzo Mehdixonning “Sangloh”asari;
- D. Sulaymon Buxoriyning “Lug‘ati chig‘atoyi va turkiy usmoniy” asari.

6. Eski o‘zbek tili bo‘yicha yaratilgan qaysi lug‘atni ham uyali lug‘atning, ham mavzuiy lug‘atning ilk namunasi sifatida baholash mumkin?

- A. *Muhammad Yoqub Changiyning “Kelurnoma” asarini;
- B. Fath Alixon Kojariyning “Lug‘ati atrokiya” asarini;
- C. Mirzo Mehdixonning “Sangloh” asarini;
- D. Sulaymon Buxoriyning “Lug‘ati chig‘atoyi va turkiy usmoniy” asarini.

Adabiyotlar

1. Кўчкортоев И., Б.Исабеков. Туркий филологияга кириш. –Тошкент, 1984.
2. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
3. Фозилов Э. Шаркнинг машхур филологлари. –Тошкент: Фан, 1971.
4. Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004.
5. Мухиддинов К. “Санглах” Мирзы Мухаммада Махдихана: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1971.
6. Фаттахов. Х. Мухаммад Риза Хаксар и его “Мунтахаб ал-лугат”: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1974.
7. Кадиров Т. Филологическое исследование словаря “Хуласа-и Аббаси” Мирзы Мухаммада Хойи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1988.
8. Умаров Э. “Бадайн ал-лугат” и “Санглах” как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка: Автореф. дисс. ... доктора. филол. наук. – Ташкент, 1989.

9. Хасанов Б. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. — Ташкент, 1989.

10. Хасанов Б. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. — Ташкент, 1989.

11. Убайдуллаев А. “Луғати туркий”нинг лексикографик тадқиқи: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. — Тошкент, 2011.

12. Мадвалиев А. Ўзбек лексикографияси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008. - №2. — Б.37-41.

13. Ҳусанов Н. “Луғати чигатойи ва турки Усманий”да изоҳлаш // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982. - №1. — Б. 63-65.

14. Ибрагимова А. “Келурнома” да қайд қилинган ҳарбий терминлар // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 1976.

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI XX ASR O'RTALARIDA O'ZBEK LUG'ATCHILIGI

Reja

1. Davr lug'atchiligining umumiy tavsifi
2. Jadid ma'rifatparvarlarining lug'atchilik faoliyati
3. Sho'rolar davrida o'zbek leksikografiyasi taraqqiyoti

Tayanch so'z va iboralar: *ko'p tilli tarjima lug'at, terminologik lug'at, ideografik lug'at, morfem lug'at, o'quv lug'ati, qiyosiy-tarixiy tamoyil, sinonimlar yordamida izohlash, variantdosh so'zlar, leksikografik ishora, okkazional yasalma, grammatik tavsif.*

O'zbek lug'atchiligi tarixida XIX asrning oxiri XX asrning boshlari alohida o'rin tutadi. Bu davrda xalqlar o'rtasidagi ma'naviy-ma'rifiy munosabatlarni aks ettiruvchi ikki va uch tilli so'zlash-gichlarning yaratilishi, bunda, ayniqsa, ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha, shuningdek, o'zbek tilini boshqa evropa va xorijiy sharq tillari bilan qiyoslab o'rganishga mo'ljallangan lug'atlarning yuzaga kelganligi ancha e'tiborli.

Davr nuqtayi nazaridan baho beradigan bo'lsak, mazkur davr manbalari milliy adabiyotimizda "jadid davri adabiyoti" deb nomlanib, o'zbek adabiyotshunosligida an'anaviy mumtoz badiiy adabiyotidan yangi o'zbek adabiyotiga, o'zbek tilshunosligida esa eski o'zbek tilidan XX asrda shakllangan yangi o'zbek adabiy tiliga o'tish davriga, ya'ni an'ana va yangilik kesishgan nuqtada, oraliq maydonda yuzaga kelgan manbalar. Bunda nafaqat badiiy adabiyot namunalari, balki leksikografiyaga oid mavjud lug'atlarda ham ana shu oraliq holat ikki rivojlanish nuqtani birlashtirish vazifasini bajarganligini va har ikki nuqtaning belgilarini o'zida namoyon qilganligini ko'ramiz. Bu holat lug'atlarning yaratilish maqsadi va ehtiyojida, turlarida, tamoyillarida, so'zliklarining berilishida, tarkibida, tarjima lug'atlarida so'zlarni izohlash usullarida, leksikografik ishoralardan foydalanishda ko'zga yaqqol tashlanadi.

Aytish mumkinki, bu davr davr lug'atchiligi O'rta Osiyoni zabt etish ehtiyojiga bo'ysundirilgan lug'atchilik bo'lgan. L.Budagov, V.Radlov, P.Melioranskiy va boshqa yirik olimlarning turkiy tillarni

o'rganishni nazarda tutishdan ham ko'ra, ko'proq xalqni o'rganishni, bosib olishga xizmat qilishda qo'l keladigan lug'atlar tuzish orqali ularni qaram qilishni nazarda tutgan holda faoliyat ko'rsatganlari ma'lum. Ostroumov, Pantusov, Nalivkin, Nalivkina, Terentev kabi rus davlat xizmati vakillari tomonidan tuzilgan ko'pgina tarjima lug'atlari shu ehtiyojni qondirishga xizmat qilgan, deyish mumkin. O'zbekistonda XX asrning birinchi choragida yaratilgan asosiy lug'atlar tarjima lug'atlari xarakterida bo'lganligi ham shu sababli.

XIX asrning ikkinchi yarmidan turkiy tillar leksikasini izohlovchi o'nlab maxsus lug'atlar vujudga kelib, bu lug'atlarning yaratilishidagi bosh maqsad, asosan, O'rta Osiyo xalqlari tilini, urf-odatlarini va boshqa jihatlarini o'rganish, ular bilan yaqindan tanishish edi. Bu borada L.Z.Budagovning 2-jildli "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий" ("Turkiy lahjalar qiyosiy lug'ati", СПб., 1869-1971), V.V.Radlovning 4-jildli "Опыт словаря тюркских наречий" ("Turkiy lahjalar lug'ati tajribasi", SPB, 1893-1911), V.P.Nalivkin va M.Nalivkinalarning 1884-1912 yillarda qayta-qayta nashr etilgan "Русско-сартовский и сартовско-русский словарь" ("Ruscha-sartcha va sartcha-ruscha"), M.A.Terentevning "Грамматика турецкая, персидская, киргизская" (SPB, 1875), I.A.Belyaevning "Руководство к изучению сартовского языка" (Tashkent, 1906 g.), V.A.Alekseevning "Самоучитель сартовского языка" (Tashkent, 1884 g.), S.Lapinning "Карманный русско-узбекский словарь с приложением краткой грамматики узбекского языка" (1895), A.Afanasevning "Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами" (Skobelev, 1908), N.Budzinskiyning "Грамматика сартовского языка и русско-сартовские разговоры" (Ташкент, 1910 г.), N.Ostroumovning "Этимология сартовского языка" (Ташкент, 1910 г.) hamda "Материалы к изучению наречия сартов русского Туркестана" (ИОАИЕК, Ташкент, 1908 г.) kabi ko'pgina boshqa asarlar va alohida lug'atlarni ko'rsatish mumkin.

Bu davr o'zbek lug'atchiligining rivojlanishi, taraqqiyoti haqida fikr yuritir ekanmiz, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi yarmi o'zbek lug'atchiligi davri, ya'ni jadid ma'rifatparvarlari faoliyati bilan bog'liq davr lug'atchiligining o'rni haqida ham alohida fikr aytishga to'g'ri keladi. Inqilobni qo'llab-quvvatlash va ikkilanishlar davrida (dastlabgi davr) mamlakat taraqqiyoti, millat

ravnaqini o'ylab, barcha sohani tiklashni, har sohada dunyo hamjamiyati qatoriga ko'tarilishni nazarda tutib, ommaning ong, ilm darajasini, ma'naviyatini yuksaltirish maqsadida ana shu qayd etilgan ziyolilar turli xil lug'atlar tuzish, rus tilini o'rganish, ular bilan erkin muloqotni ta'minlash kabi jihatlarni nazarda tutib lug'atchilik ishiga alohida e'tibor qaratdilar. Ular bu borada qilinayotgan ishlarda, ya'ni ma'rifat yo'lidagi har bir ish – odamlar bilimini, ongini oshirish, ta'limni yaxshilashda faol ishtirok etdilar. Lug'atlar tuzish ishida qatnashdilar: 1926-yili G'ozzi Olim Yunusovning "Qisqacha ruscha-o'zbekcha siyosiy-huquqiy lug'at"i nashr etildi. Bu lug'at o'sha davrda ilk bor yaratilgan terminologik lug'atlardan. Shuningdek, mazkur lug'at o'zbek lug'atchiligida sohaviy – terminologik lug'atlar tuzishni boshlab berganligi bilan ham ahamiyatli; Ashurali Zohiriy tomonidan "Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at" (2 jildli, 34 000 so'zli, 1927-1928) tuzildi; S.Rahmatiy, A.Qodiriylar ishtirokida "Ruscha-o'zbekcha to'la so'zlik" (Toshkent-Qozon, 1934 yil. Lug'atning 1-jildi nashr etilmay qolgan); Elbek tomonidan "O'zbekcha shakldosh so'zlar lug'ati" (1924) tuzildi. Bu lug'at o'zbek tilida birinchi bor tuzilgan maxsus lug'at. Shuningdek, Elbek tomonidan "O'zbek to'la so'zligiga materiallar" (O'zdavnashr, 1935) asari ham nashr etiladi. Elbek bu asarida o'zbek tilining etimologik, morfe-mik lug'atlarini yaratish borasidagi o'z nazariy va amaliy qarashlarini bayon qiladi, ular haqida ma'lumotlar beradi. Ibrohim Davron tuzgan "Ibn Sino asarlarida qo'llangan arabcha, forsa so'zlarning izohli lug'ati" (1922) ma'lum muallif tomonidan yaratilgan asar tili asosida yaratilganligi uchun leksik tanlangan lug'at sifatida muhim. Abdurauf Fitrat tomonidan "Eng eski turk adabiyoti namunalari" kitobining 3-qismi lug'atdan iborat (1927). Bu lug'at darslik materiallari asosida tuzilganligi tufayli o'zbek lug'atchiligida yaratilgan birinchi o'quv lug'ati hisoblanadi; M.Brilevning "Shokirjon Rahimiyning "Kattalar Yo'ldoshi" darsligi uchun o'zbekcha-ruscha lug'at"i (1927) ham yaratilgan. Bu lug'at ham o'sha davr jadid adibi tuzgan darslik asosida yaratilganligi uchun ilk o'quv lug'ati.

Jadid vakillarining yetakchilaridan biri bo'lgan To'raqo'rg'onlik (Namangan viloyati) Ishoqxon Ibratning "Lug'oti sitta al sina" (Toshkent, 1901) ko'p tilli (6 ta til) tarjima lug'ati ham alohida ahamiyatga ega. Bu lug'at, umuman, turkiy lug'atchilik tarixida

XIV asrlarda tuzilgan “Tarjumoni turki va ajami va mo‘g‘uli va forsi” ko‘p tilli lug‘atidan keyingi, o‘zbek lug‘atchiligi tarixidagi birinchi ko‘p tilli lug‘at ekanligi bilan juda muhim.

Bu davr lug‘atchiligi XIV-XIX asrlar oralig‘ida yaratilgan lug‘atlar ta’sirida shakllandi. Shu bilan birga, yangi davr, boshqa, ya’ni mustamlakachilik talablari bilan bog‘liq ehtiyojlar asosida qaror topdi. Aytish mumkinki, jadidlar faoliyat ko‘rsatgan davrdagi lug‘atchilikning eng xarakterli jihati, yetakchi tomoni shundaki, bu davrda asosan “o‘zbekcha-ruscha” va “ruscha-o‘zbekcha” tarjima lug‘atlarini yaratishga alohida e’tibor qaratildi.

Adib Abdulla Qodiriyning tilshunoslik, xususan, lug‘atchilik bilan ham shug‘ullanganligi ijodining o‘rganilmagan yana bir qirrasini namoyon qiladi. Bu davrda yaratilgan ruscha-o‘zbekcha lug‘atlarining eng muhimlari sirasida S.Rahmatiyar bilan yaratilgan “Ruscha-o‘zbekcha to‘la so‘zlik” (2-jild, 34 ming so‘z, Toshkent-Qozon, 1934) tarkibi, so‘z tanlash tamoyillari, so‘zlarning ma’noviy, uslubiy, grammatik tavsiflari, lug‘at maqolalarining to‘laligi jihatdan o‘sha davrda yaratilgan boshqa lug‘atlardan ancha mukammalligi bilan ajralib turadi. Bu o‘rinda adibning lug‘atchilik sohasidagi faoliyatini o‘zi tomonidan tartib berilgan lug‘atdagi “P” harfi bo‘yicha o‘zbekcha so‘zlikning leksikografik xususiyatlari misolida tahlil qilishni lozim topdik: **1) tarjimada ruscha so‘zlarning o‘zbek tilidagi xalqona variantlarini keltirish.** Abdulla Qodiriy so‘zlikning “P” harfini tuzishdan oldin turkiy lug‘atchilik, arab, fors-tojik lug‘atchiligi, usmonli turk lug‘atchiligi va shuning barobarida, rus lug‘atchiligi bilan ham mukammal tanishib chiqqan. Aniqrog‘i, adib lug‘atchilikning nazariy va amaliy masalalarini chuqur o‘zlashtirgan va puxta egallagan. Lug‘at o‘sha davr talablari nuqtayi nazaridan “Ruscha-o‘zbekcha to‘la so‘zlik” nomi ostida tuzilgan bo‘lsa-da, ruscha so‘zlarning tarjimasida adibning diqqat markazida mumkin qadar sof o‘zbekcha, xalq tilidagi muqobillarini berish birinchi o‘rinda turganligining guvohi bo‘lamiz, masalan: *peremyorziy – to‘ng‘an, muzlab qolg‘on¹; peresudchik – g‘iybatchi, so‘zchin (104);*

¹ Qodiriy A., Rahmatiy S. Ruscha-o‘zbekcha to‘la so‘zlik. II-jild, П-Я harflari. –Toshkent-Qozon: O‘zdamnashr, 1934. – B. 81. Keyingi misollarda sahifa ko‘rsatilmoqda.

petrushka – *kashnich*, *qog'ursoq* (123); *panenka* – *oyimqiz*, *bikach*, *qaqajon* (13); *pag* – *dara*, *uchastka*, *kent* (1), *pelmeni* – *chuchvara*, *barak* (45); *panel* – *salmataxta* (13); *pemza* – *yong'irtosh* (45); *prostinya* – *choyshab*, *ro'ja* (453) kabi. Tarjimalardagi *to'ng'an*, *so'zchin*, *qog'ursoq*, *bikach*, *qaqajon*, *kent*, *barak*, *salmataxta*, *yong'irtosh*, *ro'ja* kabi so'zlarning keltirilishi muallif xalq tilining ham nodir bilimdoni ekanligini ko'rsatadi. Yana bir e'tiborli jihat shundaki, ayrim ruscha so'zning o'zbekcha muqobili sifatida o'sha so'zning adabiy til va xalq shevalaridagi varianti ham keltirilgan: *papa* – *ota*, *doda* (17); *papasha* – *dadajon*, *ada* (17); *patat* – *shirin kartishka* (36); *perekumitsya* – *quda*, *qudag'aylashmoq*, *qudayimlashmoq* (76); *podnos* – *barkash*, *xon*, *la'li* (200); *podushka* – *yostiqlik*, *bolish*, *takya* (218) kabi. Misollardagi *doda*, *ada*, *kartishka*, *qudag'ay*, *barkash*, *la'li*, *bolish*, *takya* kabi so'zlar xalq shevalarining nodir boyligi sanaladi. Adib tarjimada ruscha so'zning faqat adabiy tildagi shaklini keltirish bilan cheklanishi ham mumkin edi. Biroq xalq yaratgan tilning jozibadorligi, ta'sirchanligi, sehri va butun borlig'i jonli xalq tilida butunicha mujassam bo'lishini chuqur anglagan adib jonli xalq tilidagi adabiy tildan farq qiluvchi ayrim so'z yoki grammatik shakllarni ham keltiradiki, bu holat XX asr boshlarida yuzaga kelayotgan o'zbek adabiy tilining leksik fondini boyitishga xizmat qilgan, deyish mumkin. Shuningdek, lug'atda *palej* – *qishloq*, *yovon* (7); *para* – *esh*, *juft* (19); *perevznuzdat* – *qaytadan yig'ish*, *no'qtalamoq* (57); *peregrevanie* – *og'achilov*, *kemiruv* (62); *pila* – *arra*, *yorg'i* (128); *planzixter* – *g'alvir*, *sitqi* (140); *plata* – *to'lov*, *haq*, *muzd* (142); *pletushka* – *savatcha*, *gijik* (147); *povinkost* – *majburiyat*, *begar* (164); *podpruga* – *qayish*, *ayil*, *pushtan* (206) kabi misollar uchraydi. Muallif yuqoridagi ruscha so'zlar tarjimasida *yovon*, *esh*, *no'qtalamoq*, *og'achilov*, *yorg'i*, *sitqi*, *muzd*, *gijik*, *begar*, *pushtan* kabi so'zlarni keltirishi har bir so'zning xalq orasidagi, muayyan sotsial tabaqa, kattalar va bolalar nutqida qo'llanishidagi ma'no qirralarini ham ko'rsata olganligidan dalolat; 2) **iboralar yordamida izohlash.** Abdulla Qodiriy tarjimadagi so'zlar izohini berishda frazemalardan nutqiy ta'sirchanlikni ta'minlovchi uslubiy vosita sifatida unumli foydalangan: *povlinitsya* – *kekkeymoq*, *kattalik qilmoq* (1); *perekorobit* – *egmak*, *sindirmoq*, *ko'nglini og'ritmoq* (74); *perekroshivat* – *uvoqlamoq*, *uvalamoq*,

mayda-mayda qilmoq, tit-pit qilmoq (75); peremoganie – ustun keluv, baland keluv, qo'l uzun bo'luv (83); plenyat – asir qilmoq, maftun etmak, ko'nglini olmoq (145); poveselitsya – xursandchilik qilmoq, ko'ngil ochmoq (162) kabi. Yuqorida keltirilgan misollardagi kattalik qilmoq, ko'nglini og'ritmoq, tit-pit qilmoq, qo'l uzun bo'luv, ko'nglini olmoq, ko'ngil ochmoq kabi iboralar xalq tilida keng iste'molda bo'lib kelgan. Muallif tarjimadagi so'zning leksik ma'nosini aniqroq, to'liqroq ko'rsatish va nutqiy xoslanishdagi ko'rinishidan o'quvchini xabardor qilish maqsadida uslubiy bo'yoqdorlikka ega frazemalarni leksemaga sinonim sifatida keltirgan. Ushbu frazeologik birliklarning oddiy xalq nutqining lug'aviy normasi ekani lug'at tilini xalq tiliga yaqinlashtirgan, barcha uchun tushunarliqligini ta'minlagan; 3) ***ko'chma ma'noli so'zlar yordamida izohlash.*** Abdulla Qodiriy lug'atda ruscha so'zlar tarjimasini izohlab berishda ko'chma ma'nolarda qo'llangan bir qator umumiste'mol so'zlarni, mumtoz adabiyot tilida faol ishlatilgan an'anaviy poetik so'zlarni mahorat bilan qo'llagan va o'ziga xos izohlash usulidan foydalangan: *penie – ashula, qo'shiq, ashula qiluv, sayrov (46); penya – o'pka, gina (48); perebivatsya – zo'rg'a kun ko'rmoq, qiyinchilik bilan tirikchilik qilmoq (53); pereglyadka – qarashuv, ko'zlashuv (60); perejiganie – kuydiruv, yondiruv, o'rtov (67-bet).* Misollardagi *sayrov, o'pka, zo'rg'a kun ko'rmoq, ko'zlashuv, o'rtov* kabi so'z va so'z birikmalarining ma'nolari turli usullarda yuzaga kelgan hosila ma'nolar. Muallifning ruscha so'zlarning o'zbekcha muqobillarini o'z ma'nosidagi leksemalar qatorida ko'chma ma'nodagi so'zlar yordamida ham izohlashi o'quvchini o'zbek tilidagi so'zlarning so'zlashuv va poetik nutq talablaridan kelib chiqqan holda yuzaga keladigan xilma-xil ko'chma, ramziy ma'nosidan ham xabardor qilishni maqsad qilgan; 4) ***okkazional yasalmalar orqali izohlash.*** Lug'atdagi ruscha so'zlar tarjimasida Abdulla Qodiriy tomonidan yaratilgan bir qator xarakterli okkazional yasalmalar mavjudligini va muallif tarjimadagi so'zlar izohini berishda bunday so'zlardan ham samarali foydalanishini ko'rish mumkin: *palomnichestvo – ziyoratchilik, hajchilik (8); pamyatlivost – yodlilik, esda tutuvchanlik (10); peregodovat – yillamoq, yil kechirmak (61); perejitie – uzoq yashov, yashamolliq (68); podyonshik – kunlikchi, mardikor (187); podstavka – xarrak, ko'targi, taglik (212);*

pokrov – qopqoq, yopqi, o'rama (242); priprava – dorivor ta'mlagich (383). Keltirilgan misollardagi *hajchiliq, yodliliq, yillamoq, yashamolliq, kunlikchi, ko'targi, yopqi, ta'mlagich* kabi leksemalarning mavjud lug'atlarda uchramasligi muallifning ijodiy mahsuli ekanligidan, ularning okkazional yasalma ekanligidan dalolat beradi. Afsuski, bu so'zlar keyinchalik tilimizdan o'rin topmadi. Demak, adib lug'at tuzishda faqatgina tilda avvaldan mavjud so'zlardangina foydalanmagan, balki ba'zi hollarda aytmoqchi bo'lgan fikrni, ya'ni tarjimadagi so'z ifodalagan tushunchani aniqroq, ta'sirchanroq ifodalash maqsadida shunga mos so'zlarni topishga, lozim o'rinlarda ularni o'zi yasashga, original tarzda qo'llashga intilgan. Bu hol Abdulla Qodiriyning so'zshunos sifatidagi mahoratidan, til boyligiga ijodiy yondashganligidan dalolat beradi. Umuman, Abdulla Qodiriy hammualliflik qilgan "Ruscha-o'zbekcha to'la so'zlik"dagi izoh usullarini tahlil qilish lug'at XX asr boshlaridagi o'zbek lug'atchiligining yetakchi xususiyatini o'zida ifodalaganini ko'rsatdi. Bu xususiyatdan eng muhimi – lug'at tilini soddalashtirish, xalqchil, xalqqa yaqin qilishga intilish. Ushbu ishga Abdulla Qodiriy "Ruscha-o'zbekcha to'la so'zlik"dagi ruscha so'zlar tarjimasini xalqqa tushunarli qilib ifodalash orqali munosib hissa qo'shgan. Bundan tashqari, ulug' adib hammuallifligidagi mazkur lug'at XX asr boshlari o'zbek lug'atchiligida o'ziga xos bir taraqqiyot bosqichini tayin etadigan, tilimizning o'sha davrdagi leksik fondini o'zida mujassam qilgan, lug'atchilik tamoyillari takomilini bir pog'ona yuqoriga ko'targan lingvistik manba sifatida keyingi davr tarjima lug'atchiligi taraqqiyotini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Bu davr lug'atchiligida ko'p tilli tarjima lug'atlarining yaratilganligini ham alohida ta'kidlash lozim bo'ladi. Ma'rifatparvarlar jadid adibi Ishoqxon Junaydulla Xo'ja o'g'li Ibrat tuzgan "Lug'oti sitta alsina" ("Olti tilli lug'at") asari – o'zbek lug'atchiligidagi o'ziga xos leksikografik asar. "Lug'oti sitta alsina" ommabop lingvistik lug'at, keng o'quvchilar ommasi uchun mo'ljallangan. Lug'atda o'sha davrda yaratilgan boshqa lug'atlardan o'ziga xos anchagina sezilarli farq mavjud. Garchi, yangicha g'oya, yangicha tafakkur, yangicha bilim olish tarafdorlari bo'lgan ilg'or jadid ma'rifatparvarlari qatorida bo'lsa-da, Ibrat "Lug'oti sitta alsina" asarini yaratishda yangicha yo'nalishdagi g'arb lug'atchiligi tamoyillari bilan

birga, an'anaviy sharq lug'atchiligi printsiplariga ham tayangan. Muallif lug'atda so'zlikni joylashtirishda ideografik usulni qo'llagan, fe'llarni masdar (*chochmak, kesmak, kiymak*), hozirgi-kelasi zamon (*o'ynar, yog'ar, xohlar*), o'tgan zamon (*yotgan, turgan*) hamda buyruq mayllarida (*kelma, o'rganma*) berilishi; ismlarni esa 37 ta mavzuviy guruhga ajratib, tarjimalarining berilishi jadid davrigacha bo'lgan sharq lug'atchiligi, xususan, arab lug'atchiligi an'analarining ta'sir belgilari. Shuningdek, lug'at mavzular bo'yicha "*Moziy va amr*" (*O'tgan zamon va buyruq mayli*), "*Almutakallim*" (*Olmoshlar*), "*A'zoyi hayvonot*" (*Jonzotlarning a'zolari*), "*Asmou ahli qarobat*" (*Qarindoshlik nomlari*), "*Asmoi aqsomi taom*" (*Taom nomlari*), "*Asmoi nag'amot*" (*Musiqa asboblari nomlari*), "*Aqsomi rang*" (*Rang nomlari*)¹ kabi bir necha bo'limga ajratilgan va sarlavhalangan. Sarlavhalarning arabcha nomlanishini ham arab leksikografiyasi ta'siri, deb qarash mumkin. Darhaqiqat, Turkistonda XIX asrning ikkinchi yarmida sharqshunoslik va turkiyshunoslik fanlarining rivojlanishi ta'sirida an'anaviy lug'atchilik bilan birga, yangicha yo'nalishdagi ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha, shuningdek, o'zbek tilini boshqa evropa va xorijiy sharq tillari bilan chog'ishtirib o'rganishga mo'ljallangan lug'atlar ham paydo bo'la boshladi. Shular qatorida, Ibratning mazkur lug'atini ham quyidagi leksikografik xususiyatlariga ko'ra, o'sha davrdagi yangicha yo'nalishdagi, ya'ni g'arb lug'atchiligi an'analari ta'sirida yaratilgan lug'atlar sirasiga ham kiritish mumkin: a) tilshunos olim A. Madvaliev e'tirof etganidek, o'zbek leksikografiyasida Ibratgacha ham, Ibratdan keyin ham ayni shu xildagi, ya'ni olti til materiallari qamrab olingan va bu til materiallarining o'zaro qiyosan tarjimalari berilgan lug'at tuzilgan emas; b) muallif XIX asr oxiri va XX asr boshlari sharq va g'arb mamlakatlaridagi madaniy hayot, ilg'or fan va texnika yutuqlari, yangiliklari bilan tanishish maqsadida qilgan sayohati davomida lug'at uchun materiallar to'plagan. Lug'atda o'sha davr uchun o'zlashma sifatida qabul qilish mumkin bo'lgan *kraxmal, kursi, qandil, kasalxona, limon, dorishunos* kabi ko'pgina leksik birliklar ham uchraydiki, bu holat Ishoqxon Ibratning XX asr boshlaridagi o'zbek tili lug'at boyligini rivojlantirishga ham ma'lum

¹ Ishoqxon Ibrat. Lug'oti sitta al sina. – Toshkent: Il'in tipografiyasi, 1901.

darajada o'z hissasini qo'shgan deyishimizga asos bo'la oladi; v) lug'atda so'zlar tarjimasini berilgan tillar geneologik jihatdan turli til oilasiga mansub. Jumladan, *o'zbek tili*, *turk tili* turkiy tillar oilasiga; *rus tili* hind-evropa tillari oilasining slavyan tillari guruhiga; *fors-tojik tili* hind-evropa tillari oilasining eroniy tillar guruhiga; *hind tili* hind-evropa tillari oilasining Hind tillari guruhiga; *arab tili* esa semit-xami tillari oilasiga mansub tillar. Bu jihatdan olib qaraganimizda ham mazkur lug'atning o'ziga xos tomoni, ya'ni turli til oilalariga mansub tillarning leksik birliklari o'zaro qiyoslanganligi va bunda muallif lug'at tuzishda oltita tilning ta'siriga qarab leksemalarni tanlaganligi e'tiborni tortadi. Bunday usul Ishoqxon Ibratning g'arb lug'atchiligi an'alariga tayanib lug'at tartib berganligining isboti.

Lug'at muallifning o'zi ta'kidlaganidek, o'sha davrda "safar ahli" (sayohatchilar) manfaatini ko'zlagan holda tuzilgan so'zlashgich bo'lsa-da, lingvistik manba sifatida o'sha davrda sharq va g'arb lug'atchiligi tamoyillarini o'zida mujassamlashtirgan, o'z xalqini jahon mamlakatlaridagi madaniy hayot, ilg'or fan va texnika yutuqlari, yangiliklari bilan tanishtirish barobarida xorijiy tillarni ham egallashga da'vat etgan, o'zbek lug'atchiligining tadrijiy takomilida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan leksikografik asar.

O'zbek leksikografiyasi tarixida dastlabgi terminologik lug'at ham XX asrning 20-yillarida yaratildi. Nazir To'raqulovning "Rus-o'zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug'atchasi" (Toshkent: Turkiston jumhuriyatining davlat nashriyoti, 1922) bu yo'nalishdagi dastlabki ish. Taniqli davlat arbobi, publitsist va noshir Nazir To'raqulovning rus grafikasi alifboi tartibida tuzilgan, jami 403 ta ruscha siyosiy va iqtisodiy terminning o'zbekcha tarjimasini berilgan mazkur lug'ati quyidagi leksikografik xususiyatlarga ega: 1) lug'atda ruscha siyosiy-iqtisodiy terminlar tarjimasini izohsiz berilgan; 2) ruscha siyosiy-iqtisodiy terminlar tarjimasining izohli tarzda berilgan; 3) siyosiy-iqtisodiy terminlar tarjimasining geneologik tarkibi turlicha; 4) terminlarning izohli tarjimasida omonimiya, antonimiya hodisasi mavjud va muallif terminlarga ijodiy yondashgan; 5) lug'atda ayrim kamchilik va nuqsonlar mavjud.

Lug'atda termin tanlash va ularni alifbo tartibida joylashtirish tamoyillarida ba'zi nuqsonlar bor. XX asr boshlaridagi o'zbek tili-

ning ijtimoiy-siyosiy terminologiyasida faol qo'llangan terminlar alifbo tartibida berilar ekan, miqdor jihatdan boblar mutonosibligi ta'minlanmagan. Jumladan, lug'atning "P" harfi bobida 87 ta, "A" harfi bobida 32 ta, "B" harfi bobida 21 ta, "E" harfi bobida 10 ta, "V", "Sh", "G" harflari bobida 5 tadan, "J", "Z", "Ch" harflari bobida esa 1 tadan termin izohli yoki izohsiz tarzda tarjima qilingan. Tahlil shuni ko'rsatadiki, lug'at o'sha davr ijtimoiy-siyosiy terminologik tizimida faol qo'llangan terminlarning barchasini to'la qamrab olmagan.

XIX asr oxiri XX boshlaridagi ijtimoiy-lisoniy sharoit tufayli o'zbek tiliga o'zlashgan va o'zlashayotgan ijtimoiy-siyosiy terminlarni tarjima qilishga ehtiyoj ortgan edi. Shunga binoan ijtimoiy-siyosiy terminlarning maxsus ikki tilli tarjima lug'atini yaratish yo'lidagi leksikografik ishlar amalga oshirila boshlangan va N.To'raqulovning "Rus-o'zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug'atchasi" bu yo'nalishdagi dastlabki ish ekanligi bilan xarakterli. Lug'atning ijtimoiy-siyosiy terminologik tizim, umuman, o'zbek lug'atshunosligida o'ziga xos o'rni bor. Lug'at asosida mazkur davrda qanday terminlarning qo'llanilganligi, ularning ma'nolari, ma'no o'zgarishi, yangilanish hamda eskirish jarayonlari haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Lug'at soha terminlari to'plangan ilk lug'at bo'lganligi uchun kamchilikdan holi emas. Biroq soha terminlarini tartibga solishda, shuningdek, nafaqat shu sohaning, balki boshqa soha terminologik lug'atlarini yaratishda namuna sifatida o'zbek leksikografiyasi tarixida muhim ahamiyatga ega.

Davr lug'atchiligida aynan maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan, darslik va qo'llanmalarga yordamchi vosita sifatida yaratilgan o'quv lug'atlari vujudga kelganligi ham e'tiborli. Xususan, 1925- yilda rus olimi V.Brilev tomonidan jadid adibi "Shokirjon Rahimiyning "Kattalar yo'ldoshi" darsligi uchun o'zbekcha-ruscha lug'at" nomi ostida nashr etilgan lug'at ana shunday tipdagi lug'atlar sirasiga kiradi. Lug'at muallifi V.Brilev bu lug'atni tuzishdan ko'zlangan asosiy maqsadni quyidagicha tavsiflaydi: "Bugungi kundagi ko'pgina maktab va o'quv kurslarida Shokirjon Rahimiyning o'zbek tilidagi "Kattalar yo'ldoshi" asari darslik sifatida kiritilgan. Darslikdagi mavzularni o'zlashtirishni osonlashtirish hamda o'zga millat vakillarining darslikni tushunishlaridagi qulaylikni e'tiborga

olib yangi imloda (kiril alifbosida) mazkur lugʻat tuzildi. Dars jara-yonida tushunilishi qiyin boʻlgan soʻzlarni lugʻatlardan izlash koʻp vaqt talab qiladi va bu oʻquvchi fikrini chalgʻitadi. Lugʻat odatdagi alifbo tartibida emas, balki har bir mavzu yakuni boʻyicha tartib berildi...¹. Koʻrinadiki, lugʻat – mavzuiy oʻquv lugʻati. Bu davr-gacha ana shunday lugʻat yaratilmagan edi. Lugʻatdagi oʻzbekcha soʻzlikning tarkibini tahlil qilar ekanmiz, unda oʻsha davrda keng qoʻllangan ilm-fan, texnikaga oid terminlar, ishlab chiqarish, turli kasb-hunar, xalq shevalari leksikasi oʻz aksini topganligini koʻra-miz. Muallif koʻproq darslikdagi oʻzbekcha soʻzlarning xalq sheva-laridagi variantlari tarjimasini berishga harakat qilganligi kuzatiladi: *koranda – posevnik*, *batrak – qoʻshchi* (3), *foytun – ekipaj* (3), *tunovkun – vchera* (7), *ini – mladshiy brat* (8), *kunbotish – zapad* (12), *muzofot – oblast* (16), *jaydari – mestniy* (19), *jilla – slishkom* (24), *durust – nalajivat* (32), *halhal – lekarstvennoe rastenie* (33), *primechanie – eskartma* (35). Muallifning darslikdagi oʻzbekcha soʻzlarning rus tilidagi tarjimasini shunchaki keltirish bilan chek-lanmay, ayrim oʻrinlarda ish-harakat leksemalarining grammatik kategoriyalari haqida ham maʼlumot berganligi lugʻat orqali oʻquv-chining oʻzbek tili grammatik qonuniyatlari haqida ham maʼlum tushunchaga ega boʻlishini taʼminlashni maqsad qilinganligi bilan izohlanadi. Masalan: *oʻshar – (p.b.vr.) ot glagola oʻshmoq, est, kushat* (1); *tortar – (p.b.vrem.) ot glagola tortmoq, tyanut, nesti, molot (o muke)* (2); *shoshar – (p.b.vr.) ot.gl. shoshmoq, toropitsya, speshit* (5); *olar – (p.b.vrem.) ot glagola olmoq, brat, vzyat* (10).

Lugʻat garchi, tarjima lugʻati sifatida nomlangan boʻlsa-da, oʻsha davrda umumfilologik xarakterda yaratilgan boshqa oʻzbekcha-ruscha, ruscha-oʻzbekcha tarjima lugʻatlaridan oʻz maqsadi nuqtayi nazaridan tubdan farq qiladi. Chunki u oʻzbek yoki rus tilini oʻrganuvchilar uchun tuzilgan oddiy soʻzlashgich emas, balki unda asosan taʼlimiy maqsadning ustuvorligi nazarda tutilgan. Shuningdek, lugʻatga jadidchilik davridagi oʻzbek pedagogik tizimida taʼlimning yordamchi vositalari silsilasini yaratish tendentsiyasini boshlab bergan ilk ishlardan biri sifatida qarash mumkin. Zero, lugʻat soʻzligi

¹ Brilev V. Sokirjon Rahimiyning “Kattalar yoʻldoshi” darsligi uchun oʻzbek-cha-ruscha lugʻat. – M., 1925.

to'g'ridan-to'g'ri "Kattalar yo'ldoshi" darsligi asosida alifbo tarzida tuzilmay, mavzulashtirilgan, ya'ni har bir yangi mavzu yakunida tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlarni alifbo tartibidagi tarjimasini o'z ichiga olgan. Bu esa lug'atning o'sha davrda darslik mavzularini o'zlashtirishda yordamchi vosita sifatida darslikka moslashtirilgan, o'quv jarayoni bilan aloqador ilk o'quv lug'ati ekanligini ham xarakterlaydi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'zbek lug'atchiligining XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning 20-30 yillar davri o'zbek zamonaviy leksikografiyasining shakllanishi uchun poydevor vazifasini o'tadi. Jadid ziyolilari – tilshunoslar, yozuvchilar, shoirlar, olimlar, pedagoglar tomonidan yaratilgan bir tilli, ko'p tilli tarjima lug'atlari, terminologik va o'quv lug'atlari ilk lingvistik lug'at namunalari. Bu davrda yaratilgan lug'atlar, birinchidan, o'tmish va zamon tajribalariga asoslanganligi bilan xarakterlanadi, ularda mumtoz sharq va zamonaviy g'arb leksikografik amaliyoti uyg'unlashib ketganligini ko'rish mumkin. Ikkinchidan, asosan, badiiy asar tilini tushunish uchun xizmat qilgan o'zbek mumtoz lug'atlaridan farqli ravishda jadid lug'atlari ko'proq til o'rgatish va til ta'limi muammolari bilan bog'landi.

O'zbek lug'atchiligi sobiq sho'rolar davrida ham tez sur'atlar bilan rivojlandi. Bu davrda lug'at yaratish ishlarida o'zbek ziyolilari qatorida rus turkolog olimlari ham faoliyat olib borishdi, yaratilgan dastlabgi lug'atlar, asosan, o'quv-ma'rifiy xarakterga ega edi. Jumladan, E.D.Polivanovning "Краткий русско-узбекский словарь" lug'ati (Toshkent-Moskva, 1926), K.K.Yudaxinning "Qisqacha o'zbekcha-ruscha lug'at'i" (arab grafikasida; Toshkent, 1927), U.Ahmadjonov va B.Ilyazovning "Qisqacha o'zbekcha-ruscha lug'at'i" (lotin grafikasida; 1931), V.V.Reshetovning "Qisqacha o'zbekcha-ruscha lug'at'i" (Toshkent, 1935) kabi asarlari ana shunday lugatlar qatoriga kiradi.

40-yillarning boshlarida 17 ming so'zli "O'zbekcha-ruscha lug'at" (Toshkent, 1941) va 30 ming so'zli "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (Toshkent, 1942) yaratildi. Professor T.N.Qori-Niyoziy va prof.A.K.Borovkovlar tahriri ostida tayyorlangan ushbu lug'atlar so'zligining tarkibi jihatdan ham, lug'at maqolalarining to'laligi jihatdan ham avval nashr etilgan lug'atlardan ancha mukammal

edi. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutining lug'atshunos olimlari tomonidan yaratilgan 5 jildli "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (78 ming so'z; Toshkent, 1950-55) va 40 ming so'zli "O'zbekcha-ruscha lug'at" (Moskva, 1959) lug'atlarning yaratilishi o'zbek leksikografiyasida muhim tarixiy voqea bo'ldi. "O'zbekcha-ruscha lug'at" ustida olib borilgan barcha ishlar, ma'lum ma'noda, o'zbek tilining izohli lug'atini yaratishga zamin hozirladi. Bu ishlar davomida o'zbek tilining izohli lug'ati va o'zbekcha-ruscha lug'atlarning tuzilishi uchun umumiy bo'lgan ko'pgina masalalar, jumladan, lug'atda bosh so'zlarning shakli, so'z tanlash tamoyillari, so'zlarning ma'noviy, uslubiy va grammatik tavsiflari, leksikografik belgilar tizimi va boshqa masalalar amaliy ravishda hal etildi. 60 ming so'z va so'z birikmasini qamrab olgan 2 jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" (Moskva, 1981), 2 jildli "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (Toshkent, 1983-84) hamda 1 jildli "O'zbekcha-ruscha lug'at" (Toshkent, 1988)larning nashr etilishi o'zbek lug'atchiligi tarixida yangi bosqichni boshlab berdi.

Bu davrda lug'atchilikning nazariy muammolariga bag'ishlangan qator tadqiqotlar ham yuzaga keldi. Jumladan, O.Usmonov, Z.Ma'rufov, S.Akobirov, A.Xo'jaxonov kabi olimlarning xizmati katta bo'ldi. Sovet davrida nashr etilgan o'zbekcha-ruscha lug'atlarning leksikografik tavsifi (G.M.Mixaylov), o'zbekcha-ruscha lug'atlarda so'z ma'nolarini izohlash printsiplari (Q.O.Sharafutdinova), ikki tilli lug'atlarda terminlarning o'rni va tavsifi (S.F.Akobirov), izohli lug'atlarda sifatlarning berilishi (I.Hamdamova) bo'yicha nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi.

O'zbek tilining turli tarixiy davrlaridagi so'z boyligini aks ettiruvchi lug'atlar ham yaratildi. Jumladan, Alisher Navoiy va boshqa mumtoz shoirlarning asarlarini o'qish va tushunish maqsad qilingan lug'atlar qatoriga P.Shamsiyev va S.Ibrohimovlar tomonidan yaratilgan "O'zbek mumtoz adabiyoti asarlarini o'qish uchun qisqacha lug'at" (Toshkent, 1955), "Navoiy asarlari lug'ati" (Toshkent, 1972) hamda 1983-85-yillarda E.Fozilov rahbarligida yaratilgan shoir asarlarining 4 jildli lug'ati yuzaga keldi.

O'zbekistonda qadimdan rivojlangan kasb-hunarga oid, turli lahja va shevalarga oid hamda turli terminologik tizimlarga oid lug'atlar ham yaratila boshlandi. Xususan, S.Ibrohimovning uch qismli

“Farg‘ona shevalarining kasb-hunar leksikasi” lug‘ati (Toshkent, 1956-59), O.Usmon va R.Doniyorovlarning “Ruscha-inernatsional so‘zlar izohli lug‘ati” (Toshkent, 1965; 2-nashri 1972), akademik Sh.Shoabdurahmonov tahriri ostida nashr etilgan “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati” (Toshkent, 1972) kabilar shular jumlasidan. Bundan tashqari, rus-o‘zbek xalqlari muloqotini takomillashtirishni, munosabatlarni yaxshilashni, tezlashtirishni ko‘zlab, shuningdek, ilm-fan sohalari bilan tanishtirishni nazarda tutib tuzilgan bu davrga xos quyidagi lug‘atlarni ham ko‘rsatib o‘tish o‘rinlidir: T.N.Qori-Niyoziy “Ruscha-o‘zbekcha riyoziyot terminlari lug‘ati” (1931); Husayinxon Niyoziy “Ruscha-o‘zbekcha fizika terminlari lug‘ati” (1932); A.Asqarov, T.Najmiddinov “Normal mikroskopik anotomiyadan lotincha-o‘zbekcha-ruscha terminologik lug‘at” (1933); N.Sayfulmulukov “Ruscha-o‘zbekcha paxtachilik terminlari lug‘ati” (1934); S.Ibrohimov “Paxtachilikka doir qisqacha izohli lug‘at” (1935); N.Kolosovskiy, Z.Saidnosirova “Kimyo terminologik lug‘ati” (1935); G‘.Rahimov va boshqalar. “Ruscha-o‘zbekcha elektronika terminlari lug‘ati” (1937); T.Zohidov “Qisqacha izohli zoologiya terminlari lug‘ati” (1938), A. Hojiyev “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati” (1974), O.Usmonov “Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug‘ati” (1976), Sh. Rahmatullaev “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati” (1978), “O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati” (1979), Sh.Rahmatullayev, R.Shukurov “O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati” (1980), A.Hojiyev “O‘zbek tili sinonimlari lug‘ati” (1982), Sh.Rahmatullayev “O‘zbek tili frazeologizmlarining izohli lug‘ati” (1983). Yu.Yunusov “Fiziologik terminlarning izohli lug‘ati” (1984), X.Bekmuhammedovning “Tarix terminlarining izohli lug‘ati” (1985).

O‘zbek tilining barcha leksemalarini izohlashga bag‘ishlangan lug‘at esa umumiy izohli lug‘at. 60 ming so‘zni o‘z ichiga olgan ikki jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (1981) o‘zbek leksikografiyasi tarixida o‘zbek adabiy tilining nisbatan barcha leksemalarini izohlashga qaratilgan ilk izohli lug‘at.

Savol va topshiriqlar

1. Davr lug'atchiligiga umumiy tavsif bering.
2. O'zbek zamonaviy leksikografiyasi deganda nimani tushunasiz?
3. Davr lug'atchiligida tarjima lug'atlarining takomillashuv jarayonini qanday izohlaysiz?
4. "Mumtoz sharq va zamonaviy g'arb leksikografik amaliyoti" tushunchalariga tavsif bering?
5. Davr lug'atchiligi manbalarini ko'rsating ?
6. Davr lug'atchiligi shakllanishidagi ijtimoiy ehtiyojni tavsiflang.

Test

1. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab rus ziyolilari, davlat xizmati vakillari tomonidan yaratilgan "o'zbekcha-ruscha", "ruscha-o'zbekcha" tarjima lug'atlarning yaratilishidagi bosh maqsad nima edi?

- A. *Mustamlaka maqsadida O'rta Osiyo xalqlarining urf-odatlari va madaniyatini o'rganish, ular bilan yaqindan tanishish edi;
- B. Tarjima lug'atlarini takomillashtirish edi;
- C. Lug'at tuzish qonun-qoidolari, tamoyillari borasida bilimlar berish edi;
- D. O'rta Osiyo xalqlarining lug'atlardan foydalanish malakasini oshirish edi;

2. Ruscha-o'zbekcha tarjima lug'atlari orasida o'zbek ziyolisi muallifligida yaratilgan dastlabgi lug'at qaysi?

- A. *Ashurali Zohiriy "Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at;
- B. A.Qodiriy., S.Rahmatiy "Ruscha-o'zbekcha to'la so'zlik"
- C. Nazir To'raqulov "Rus-o'zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug'atchasi";
- D. Ishoqxon Ibrat "Lug'oti sitta alsina".

3. Ishoqxon Ibrat "Lug'oti sitta alsina" asarini kimlarning manfaatini ko'zlab tuzadi?

- A. *"Safar ahli" – sayohatchilar uchun;
- B. Arab, fors tillarini mustaqil o'rganuvchilar uchun;

C. Usmonli turk tilini mustaqil o'rganuvchilar uchun;

D. Rus va hind tillarini mustaqil o'rganuvchilar uchun.

4. O'zbek leksikografiyasi tarixida yaratilgan ilk maxsus lug'at...

A. *Elbekning "O'zbekcha shakldosh so'zlar lug'ati;

B. Ibrohim Davron tomonidan tuzilgan "Ibn Sino asarlarida qo'llangan arabcha, forsha so'zlarning izohli lug'ati";

C. Nazir To'raqulovning "O'zbek-rus tilining siyosiy-ijtimoiy lug'atchasi";

D. G'ozi Olimning "Qisqacha ruscha-o'zbekcha siyosiy-huquqiy atamalar lug'at"i.

5. O'quv lug'ati qanday lug'at?

A. *Darslik asosida mavzulashtirilgan, o'quv jarayoni bilan aloqador lug'at;

B. So'zligi darslik asosida alifbo tartibida berilgan lug'at;

C. Muayyan tilni mustaqil o'rganuvchilar uchun tuzilgan lug'at;

D. Barcha javoblar to'g'ri.

6. O'zbek leksikografiyasi tarixida yaratilgan ilk terminologik lug'at...

A. * Nazir To'raqulovning "O'zbek-rus tilining siyosiy-ijtimoiy lug'atchasi";

B. G'ozi Olimning "Qisqacha ruscha-o'zbekcha siyosiy-huquqiy atamalar lug'at"i;

C. Elbekning "O'zbekcha shakldosh so'zlar lug'ati;

D. Ishoqxon Ibratning "Lug'oti sitta alsina" asari.

Adabiyotlar

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.

2. Нормаматов С. Жадид адибларининг луғатшунослик фаолияти. – Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2018.

3. Маъруфов З., Михайлов Г. Ўзбек лексикографиясининг 50 йили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1947. - № 5.

5. Усмонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан материаллар (XIX асрнинг охири XX аср бошлари). – Тошкент: Фан, 1981.

6. Маъруфов З., Михайлов Г. Ўзбек совет лексикогрфияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. -№ 6.

7. Мадвалиев А. Ўзбек лексикографияси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2008. -№6

8. Мадвалиев А. Исҳоқхон Ибратнинг олти тилли луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. -№5.

9. Фаттоҳов Х. Ўзбек лексикографияси тарихига бир назар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1981. -№3.

10. Ҳожиёв А. Энг кўхна русча-ўзбекча луғат // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1966, -№1.

MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEK LUG'ATCHILIGI

Reja

1. Mustaqillik yillarida yangi nashrdagi lug'atlarga bo'lgan ehtiyojning yuzaga kelishi
2. Yangi nashrdagi tarjima lug'atlarining yaratilishi
3. Mustaqillik yillari o'zbek leksikografiyasida yaratilgan yangi turdagi lug'atlar

Tayanch so'z va iboralar: *illyustrativ material, so'zshakl, antropotsentrik yondashuv, o'xshatish etaloni, lingvokulturologik lug'at, enantiosemitik so'z, lisoniy va nutqiy baholash, nominativ va sub'ektiv baholash, poetonim, assotsiativ lug'at.*

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishuvi, yangi tahrirdagi "Davlat tili haqida"gi qonunning qabul qilinishi o'zbek tilshunosligining yanada rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratdi. Bu esa, o'z navbatida, o'zbek leksikografiyasi rivojiga ham ta'sir ko'rsatdi. O'zbek leksikografiyasida mustaqillik davrida ko'plab yangi turdagi lug'atlar paydo bo'ldi. Dastlab, Fanlar akademiyasi tizimida, faqat O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutida lug'atshunos olimlar tomonidan yoki ularning bevosita ishtiroki bilan mamlakatimiz mustaqilligi yillarida yaratilgan turli xil lug'atlar haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Mustaqillikgacha O'zbekistonda turli yillarda har xil hajm va xarakterdagi, turli mo'ljaldagi ko'plab ikki tilli lug'atlar nashr etildi. Ular orasida 1983-1984 yillarda nashr etilgan, o'z davrida mukammal deb hisoblangan ikki jildli "Ruscha-o'zbekcha lug'at" alohida ajralib turadi. U mamlakatimizda rus tilini keng miqyosda o'rganishga va tarjima ishlarining rivojiga katta hissa qo'shdi. Biroq keyingi yillarda, hatto Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng o'tgan yigirma yil ichida ham T.Aliqulov va M.Abdurahimovlarning bir necha variantlarda qayta-qayta nashr etilgan qisqacha ruscha-o'zbekcha

lug'atlarini¹ hisobga olmaganda, bu sohada biron-bir salmoqli lug'at yaratilmagan edi. O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi va buning natijasida jamiyat hayotida ro'y bergan tub o'zgarishlar natijasida bunday lug'atga bo'lgan ehtiyojni hisobga olib, O'zRFA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti (hozirgi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti) hamda "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti 1983-1984 – yillarda chop etilgan ikki jildli "Ruscha-o'zbekcha lug'at"ni qayta ishlab nashr etishni rejalashtirib, bir necha yil davomida hamkorlikda ish olib bordilar. Nihoyat, 2013-yilda mazkur lug'at A.Madvaliev tomonidan to'ldirilgan va tuzatilgan, sho'ro mafkurasidan "tozalangan" holda to'liq tahrir qilinib nashr etildi.

Yangi nashr etilgan lug'atda amalga oshirilgan katta ilmiy-tahririy ishlar, jumladan, quyidagilarda namoyon bo'ladi: a) avvalgi lug'atning "So'zboshi"sidan foydalangan holda, ruscha-o'zbekcha lug'atlar tarixini ham aks ettirgan "So'zboshi" yozilgan; b) sho'rolar davrida tuzum taqozosi bilan va sho'ro mafkurasini nuqtayi nazaridan bir tomonlama, noxolis izohlangan bir qancha so'z, xususan, ijtimoiy-siyosiy, diniy-falsafiy, tarixiy, iqtisodiy terminlar eng so'nggi manbalarga tayangan, ularga qiyoslangan holda qaytadan xolisona izohlangan; v) lug'atni sho'ro mafkurasini aks ettiruvchi so'z va illyustrativ materiallardan "tozalash" zarurati munosabati bilan (zero, lug'atni mafkurasizlantirish ushbu nashrning asosiy maqsadlaridan biri bo'lgan) lug'atdan ko'plab lug'at maqolalari va ularga berilgan misollar chiqarilgan, ularning o'rniga so'nggi yillarda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy sohalarida paydo bo'lgan yangi tushunchalarni nomlovchi, rus tili lug'atlaridan barqaror o'rin olgan til birliklari kiritilgan, shuningdek, mavjud so'z va birliklarning yangi ma'nolari qayd etilgan; g) hozirgi o'zbek tilida aniq muqobili bo'la turib o'rinsiz qo'llanib kelayotgan bir qator ruscha va baynalmilal so'zlar mamlakatimizdagi hozirgi til siyosati talablari va til amaliyotidan kelib chiqib, o'zbek tilida avvaldan mavjud bo'lgan tegishli til bir-

1 Аликулов Т. Русча-ўзбекча луғат. Тошкент, 1993. 304 бет (2-нашр. Тошкент, 2007. 352 бет); Абдурахимов М. Ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча луғат. Тошкент: Фан, 2008. 644 бет; Abdurahimov M. O'zbekcha-ruscha va ruscha- o'zbekcha lug'at. Toshkent: Fan, 2008. 636 bet; Abdurahimov M. O'zbekcha-ruscha va ruscha- o'zbekcha lug'at. Toshkent: Fan, 2008. 408 bet.

liklari bilan almashtirilgan (masalan, *avtor* > *muallif*; *gruppa* > *guruh*; *kanikul*, *otpuska* > *ta'til*; *kollektiv*, *komanda* > *jamo'a*; *oblast* > *viloyat*; *protsess* > *jarayon*; *reviziya* > *taftish*; *ekonomika* > *iqtisodiyot* kabi 50 tadan ortiq so'z); d) hozirgi imlo amaliyotidan kelib chiqqan holda ayrim so'zlarning yozilishiga aniqliklar kiritilgan va hokazo.

Umuman, yangi nashrda quyidagicha miqdoriy o'zgarishlar amalga oshirilgan: avvalgi nashrdagi 8800 dan ortiq lug'at maqolalari (ayrim eskirgan so'zlar; millat, xalq, elatlarga mansub har ikkala jinsdagi shaxslar nomlari; erkak jinsini anglatuvchi shaxs nomlaridan hosil qilinib, ayol jinsidagi shaxslarni bildiruvchi nomlar; tugallanmagan fe'l shakllarini ifodalovchi so'zlar va b.) yangi lug'atda alohida lug'at maqolalari sifatida berilmagan; 1330 ta illiyustrativ misol ham chiqarib tashlashgan. Buning evaziga lug'atga yangidan 3460 ta lug'at maqolasi hamda 4000 tadan ortiq illiyustrativ misol kiritilgan. Bundan tashqari, mavjud so'zlarning 1060 ta yangi ma'nosi qayd etilgan, 1070 ta so'z yangidan izohlangan, 7000 taga yaqin lug'at maqolasi jiddiy tahrir qilingan; shuningdek, illyustrativ misollar ham ancha ko'paytirilgan: avvalgi nashrdagi 92516 ta o'rniga yangi nashrda 95236 ta illyustrativ misol berilgan. Yangi ikki jildli "Ruscha-o'zbekcha lug'at"ga 59140 ta so'z kiritilgan.

Ushbu lug'at keng kitobxonlar ommasiga va, eng avvalo, rus tilini o'rganuvchilarga mo'ljallangan. U tarjimonlar hamda nashriyot muharrirlari, matbuot, radio va televidenie xodimlari uchun ham muhim qo'llanma bo'lib xizmat qilmoqda.

Institut olimlaridan Berdaq Yusufning "Turkcha-o'zbekcha, o'zbekcha-turkcha lug'at" (Toshkent: Ўзбекистон, 1993), "Turk tilining ters lug'ati" (Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004), "Turkcha-o'zbekcha "aldoqchi" so'zlar lug'ati" (Toshkent: Voris-nashriyot, 2009), "Turkcha-o'zbekcha, o'zbekcha-turkcha lug'at" (Toshkent: Tafakkur, 2012), R.Sapoev va Sh.Avezmetovlar ishtirokida tuzilgan "O'zbek tilidagi arabcha va forsha so'zlar lug'ati" (Toshkent: Ўқитувчи, 1996), "O'zbek tiliga o'zlashgan forsha so'zlar" (Tehron – Toshkent, 2005) deb nomlangan lug'atlar, Maqsuda Sodiqovanning "Ruscha-o'zbekcha maqol va matallar lug'ati" (Toshkent: Фан, 2005), "O'zbekcha-ruscha maqol va matallar lug'ati", Maqsud Abdurahimovning avval, Toshkentda, keyin ayrim o'zgarishlar bi-

lan Qozonda (Rossiya) chop etilgan “Qisqacha o‘zbekcha-tatarcha maqol maqol va matallar lug‘ati” (-Тошкент: Академнашр, 2009; -Казань: Татарское книжное издательство, 2010) va boshqalar ham mustaqillik yillarida yaratilgan o‘ziga xos lug‘atlar.

XX asrning 60-70- yillarigacha bo‘lgan o‘zbek lug‘atchiligi tarixida rus-o‘zbek yoki o‘zbek-rus, ingliz-o‘zbek yoki o‘zbek-ingliz, nemis-o‘zbek yoki o‘zbek-nemis ikkitillililigiga asoslanib tuzilgan tarjima va o‘quv lug‘atlari mavjud bo‘lgan bo‘lsa, o‘tgan asrning so‘nggi choragidan hozirgacha ular qatoriga frantsuz, ispan, fors, arab, turk, urdu, hind, koreys, xitoy, yapon tillari bilan o‘zbek tili ishtirokida tuzilgan ikki tilli o‘quv lug‘atlari, so‘zlashgichlar qo‘shildi. Ayniqsa, so‘nggi 15 yil ichida quyidagi katta hajmli inglizcha-o‘zbekcha, forsha-o‘zbekcha, arabcha-o‘zbekcha lug‘atlarning yaratilishi o‘zbek ikki tilli leksikografiyasining ulkan yutug‘i: Butayev Sh. Inglizcha-o‘zbekcha lug‘at. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2009; Butayev Sh. Inglizcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-inglizcha lug‘at. 80 000 so‘z va ibora. – Toshkent: O‘qituvchi NMJU, 2013; Abdusamatov M., Vafoiy A., Olimov Sh., Avazmetov Sh. Forscha-o‘zbekcha lug‘at. – Toshkent: Fan, 2006; Носиров О., Юсупов М., Мухиддинов М., Рахматуллаев Ю., Нишонов А., Ан-Наъим. Арабча-ўзбекча луғат. – Тошкент: Мерос, 2003; Иброҳимов Н., Орипов А., Илҳомжонов А., Зайриев А. Ал-Қомус. Арабча-ўзбекча қомусий луғат. 4 жилдли. – Тошкент: F.Фулом номидаги НМИУ, 2017. Ular haqida ilmiy jurnallar va to‘plamlarda tegishli fikr mulohazalar bildirilgani sababli bu erda batafsil to‘xtalmaymiz.

Mazkur ikki jildli “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at” bilan parallel ravishda institutda katta hajmli imlo lug‘ati tuzishga ham alohida e‘tibor qaratildi. Zero, imlo lug‘atlari yozma nutq madaniyatini, imloviy savodxonlikni yanada takomillashtirishning muhim quroli.

O‘zbek tili birliklariga antropotsentrik yondashuv nafaqat nazariy tadqiqotlarda, balki lug‘atlarda ham o‘z aksini topmoqda. Nizomiddin Mahmudov va Durdona Xudoyberganovalar tomonidan yaratilgan “O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati” (Тошкент: Маънавият, 2013) ana shunday lug‘atlardan. Lug‘at tuzuvchilar o‘zbek tili egalarining obrazli tafakkuriga xos turg‘un o‘xshatishlarni to‘plash hamda ularning ma‘nolarini izohlashni o‘z oldilariga maq-

sad qilib qo'yib, boshqa tillardagi o'xshatishlar lug'atlarini tuzish tajribasini sinchiklab o'rganib chiqqanlar va barqaror o'xshatishlarni belgilashning maqbul variantini tanlab olganlar. Kitobning "Lug'atning tuzilishi haqida"gi qismida ta'kidlanishicha, lug'atda o'xshatish etalonlari lug'at maqolalarining sarlavhasi sifatida berilgan. Chunki "xalqning dunyoni tasavvur etishi va anglashidagi o'ziga xoslik, ya'ni milliy-madaniy va milliy-konnotativ ma'lumot bevosita ayni shu o'xshatish etalonida tajassum topadi"¹. Bunday usul, shuningdek, o'zbek tili egalarining lisoniy xotirasida saqlanayotgan etalonlar tizimi haqida muayyan tasavvurni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Lug'atdagi izohlar turli matnlardan olingan misollar bilan dalillangan.

Lug'at bilan tanishishdan shu narsa ma'lum bo'ladiki, o'zbek tilida kishiga aloqador o'xshatishlardan ko'pincha o'xshatish etalonlari sifatida turli o'simlik, meva hamda hayvonlarning nomlaridan foydalanilar ekan. Masalan, *itday vafodor, musichaday beozor, molday befahm, eshakday qaysar, qo'yday yuvosh, sarvday tik, lavlagiday qizarmoq, charosday qop-qora, bir qop yong'oqday shaldir-shuldur, gulday nozik, terakday baland* kabi. Bunday o'xshatish etalonlarini tavsiflash o'zbek tilining o'ta muhim psixolingvistik xususiyatlarini namoyon etadi.

"O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati" ni lingvokulturologik xarakterdagi lug'at sifatida ham baholash mumkin. Chunki lug'atda izohlangan o'xshatish etalonlari xalqning milliy tafakkuri, madaniyati va obrazli fikrlashi mahsuli. Jami 530 dan ortiq turg'un o'xshatishlarni o'z ichiga olgan ushbu lug'at – shu yo'nalishdagi dastlabgi urinish natijasi.

O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari bilan shug'ullanib kelayotgan taniqli olim Nizomiddin Mahmudov va yosh tadqiqotchi Yorqinjon Odilovlar tomonidan nashr ettirilgan "So'z ma'no tarqqiyotida ziddiyat. O'zbek tili enantioseмик so'zlarining izohli lug'ati" kitobi (Тошкент: Академнашр, 2014) bir til birligi doirasida yuzaga chiqadigan ziddiyatni o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu tadqiqot bir lug'aviy birlik doirasidagi antonimiya hodisasini ham nazariy, ham amaliy o'rganish nuqtayi nazaridan o'ziga xos

¹ Махмудов Н., Худойберганова Д. Кўрсатилган лугат. 10-бет.

dastlabgi asar. Kitob 3 qismdan iborat, uning "Ziddiyat va lisoniy birlikda ma'no taraqqiyoti" deb nomlangan birinchi qismi N.Mahmudov, "O'zbek tilida enantiosemiya" nomli ikkinchi qismi Y.Odi-lov, uchinchi qismi – "O'zbek tili enantiosemik so'zlarining izohli lug'ati" esa har ikkala muallif tomonidan yozilgan.

Kitobning uchinchi qismi hisoblangan "O'zbek tili enantiose-
mik so'zlarining izohli lug'ati" nafaqat o'zbek tilshunosligida, bal-
ki umuman turkiyshunoslikda shu yo'nalishda yaratilgan dastlabgi
lug'at. Lug'atda o'zbek tilidagi 300 dan ortiq enantiosemik so'z va
frazologizmlar keltirilib, ularning lisoniy va nutqiy, nominativ va
sub'ektiv-baholash, grammatik, diaxron va sinxron turlari ko'rsa-
tilgan. Har bir so'z yoki ibora izohidan so'ng qadimiy turkiy yoz-
ma yodgorliklar, xalq og'zaki ijodi namunalari, zamonaviy o'zbek
badiiy adabiyoti namunalaridan, matnlaridan, og'zaki nutq va she-
va materiallaridan tanlab olingan illiyustrativ misollar keltirilgan.
Misol tariqasida omonlashmoq so'ziga tuzilgan Lug'at maqolasini
ko'rsatib o'tish mumkin (215-bet).

Omonlashmoq. *Diaxronik, nominativ, lisoniy enantiosemiya.*

1. Salomlashmoq, bir-biridan hol-ahvol so'ramoq: -Hormang,
brigad! - bizga rahbar bo'lib chiqqan domlamiz Sadir Fuzaylovich
uzoqdan Quvish aka bilan *omonlashdi* (O'.Hoshimov. Ikki eshik
orasi). Ayasi bilan naridan-beri ko'rishib *omonlashgan* Zabarjad
ukasini mahkam quchoqlab olgan, yuz-ko'zlaridan cho'lpillatib
o'pgani-o'pgan (E.A'zam. Zabarjad)...

2. Xayrlashmoq, vidolashmoq: Xoldor ketar bo'ldi, beklar, dun-
yodan. Rozilanib, *omonlashib* qolinglar (E.Jumanbulbul). Ana shun-
day qilib Murodxon singlisi bilan *omonlashib*, yo'lga tushib jo'nay-
verdi ("Murodxon").

Lug'atda izohlangan til birliklari tilimizda so'z ma'nolarining
tadrijiy taraqqiyoti, tilning diaxron va sinxron tabiati, shuningdek,
matnda namoyon bo'ladigan yashirin ma'no xususiyatlari haqida
yorqin taassurot uyg'otadi. Ushbu kitob o'zbek tilshunosligida va
turkiyshunoslikda enantiosemiyaning lingvistik maqomini belgilov-
chi, o'zbek tilidagi so'z ma'nolariga xos bo'lgan ma'noviy ziddiyat-
ning leksikografik xususiyatlarini ko'rsatib beruvchi tadqiqot sifatida
muhim ahamiyatga ega. Kitob, eng avvalo, filologiya yo'nalishidagi
tadqiqotchilar, talaba va o'qituvchilarga, umuman, so'z olamining

sir-sinoatlariga qiziquvchi barcha kishilar uchun muhim qo'llanma vazifasini o'taydi.

Bugungi kunda institut tilshunoslari yangi tipdagi, original lug'atlar yaratishga alohida e'tibor qaratishmoqda. Durdona Xudoyberganova va Dilrabo Andaniyazovalarning "O'zbek tili poetonimlarining izohli lug'ati" o'zbek leksikografiyasida yangi bosqichni, yangi davrni boshlab berdi. Lug'atda o'zbek badiiy adabiyotida poetik maqsadlarda qo'llanilgan til birliklari – poetonimlar leksikografik talqin qilingan. Unda *Kumush, Otabek, Layli, Majnun, Amir Temur, Nasriddin Afandi, Kolumb, Otello, Napoleon, Samarqand, Buxoro, Bag'dod, Orol, Kamchatka* kabi onomastik birliklarning lingvopoetik vazifalari izohlangan. Ushbu lug'at o'zbek tilining badiiy imkoniyatlarini yaqqol namoyon etishda muhim rol o'ynaydi. "O'zbek tili poetonimlarining izohli lug'ati" nafaqat turkiyshunoslikda, balki zamonaviy tilshunoslikda ushbu yo'nalishda tadqiqotlar, o'zbek tilining badiiy imkoniyatlarini to'liq ko'rsatib beruvchi mukammal lug'atlar yaratilishini ta'minladi.

XXI asr boshlarida o'zbek tilshunosligida yangi antropotsentrik paradigma shakllandi. Natijada o'zbek tilshunosligida ushbu yo'nalishda bir qator monografik tadqiqotlar yaratildi, ilmiy izlanishlar olib borildi. Albatta, yangi antropotsentrik paradigma o'z terminlariga ega va bunday terminlar hammaga ham birday tushunarli bo'la-vermaydi. Ana shunday ob'ektiv ehtiyojlar hisobga olingan holda o'zbek tilshunosligida birinchi marta "Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati" (Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015) yaratildi. Lug'atda lingvokulturologiyaga oid asosiy terminlarning ma'nosi izohlangan. Bu lug'at lingvokulturologiya alohida fan sifatida shakllanayotgan bir davrda o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur terminologik lug'at bilan bir qatorda institut olimlari turli yillarda fan va texnikaning turli xil sohalari, xususan, tilshunoslik, ish yuritish, tibbiyot, ma'naviyat, testologiya, sellyuloza va qog'oz texnologiyasi bo'yicha quyidagi ikki tilli terminologik va izohli lug'atlar yaratdilar, bu lug'atlarning har biri tegishli sohalar terminologiyalarining rivojlanishi va takomillashuviga muhim hissa qo'shdi, deb aytish mumkin: *Ҳоҗиев А. Тилшунослик атамаларининг русча-ўзбекча қисқача луғати. — Тошкент: Фан, 1993; Ҳоҗиев А. Тилшунослик терминларининг*

изохли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти, 2002; Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 2013; Иш юритиш атамаларининг русча-ўзбекча қисқача луғати (Тузувчилар: А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов, Э.Панасенко ва б.) – Тошкент: Фан, 1994; Қисқача русча-ўзбекча-инглизча иш юритиш луғати (Тузувчилар: А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов, Э.Панасенко ва б.) – Тошкент: Ўзбекистон, 1995; Қосимов А. Тиббий терминлар изохли луғати. 4 жилдли. – Тошкент: Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003-2008; Маҳмудов Н., Саидкулов З. Маънавиятдан ўзбекча-русча-инглизча-французча-арабча луғат. – Тошкент: Маънавият, 2012; Ураева Э., Мадвалиев А., Маҳкамов Н. Тестология бўйича русча-ўзбекча, ўзбекча-русча изохли терминологик луғат-минимум. – Тошкент: ДТМ нашри, 2005; Пиримкулов М, Мадвалиев А, Раҳмонбердиев Ғ. Целлюлоза ва қоғоз технологияси: қисқача русча-ўзбекча изохли терминологик луғат. – Тошкент: Фан ва технология, 2010.

XX asrga kelib jahon tilshunosligida tilni assotsiativ yo‘nalishda o‘rganishga e‘tibor kuchaydi. Leksik assotsiayalar tahliliga bo‘lgan qiziqish turli tillarga oid assotsiativ lug‘atlarning yuzaga kelishiga zamin hozirladi. O‘zbek lug‘atchiligida ham ilk bor shu turdagi lug‘at D.lutfullayeva, R.Davlatova, B.Tojiboyevlar tomonidan yaratildi (“O‘zbek tili assotsiativ lug‘ati (milliy-madaniy birliklar)” – Toshkent: “Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi, 2019). Mazkur lug‘at so‘zlar orasidagi assotsiativ munosabatni aks ettiruvchi lingvistik lug‘at (*stimul so‘z javob reaksiyasi* tipidagi lug‘at). Unda o‘zbek tilidagi 100 ta milliy-madaniy birlik bo‘yicha til egalari xotirasida tiklangan 42645 ta javob reaksiyasi (assotsiatsiyalar) o‘rin olgan. Lug‘at o‘zbek tilidagi milliy-madaniy birliklarning leksik-semantik, assotsiativ ma‘nosi, boshqa birliklar bilan semantik-mantiqiy va assotsiativ bog‘lanishi asosida nutqda birga qo‘llanishi, madaniylik, ijtimoiylik, genderologik, pragmatik, kognitiv xususiyatlari haqida ma‘lumot beruvchi ilk yangi turdagi lug‘at.

Bir so‘z bilan aytganda, katta, boy tajribaga ega bo‘lgan o‘zbek leksikografiyasi bugungi kunda ham jadal rivojlanmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Mustaqillikgacha bo'lgan davrda yaratilgan lug'atlarning qayta nashr etish ehtiyojining yuzaga kelishini qanday izohlaysiz?
2. Mustaqillik yillarida ikki tilli tarjima lug'atlarining takomillashuv jarayonini izohlang.
3. Mustaqillik yillarida ko'p tilli tarjima lug'atlarining takomillashuv jarayoniga izoh bering.
4. Qaysi lug'atlarni mustaqillik yillarida yaratilgan yangi tipdagi lug'atlar sirasiga kiritish mumkin?
5. Mustaqillik yillarida yangi tipdagi lug'atlar yaratilishi uchun sabab bo'lgan omillarni ko'rsating.
6. O'zbek leksikografiyasining hozirgi davr holatiga umumiy tavsif bering.

Test

1. O'zbek tilshunosligida XXI asr boshlarida yuzaga kelgan antropotsentrik yondashuv asosida yaratilgan lug'at qaysi?

- A. *D.Xudoyberganova tomonidan yaratilgan "Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati";
- B. D.Xudoyberganova va D. Andaniyazovalarning "O'zbek tili poetonimlarining izohli lug'ati";
- C. N.Mahmudov va D.Xudoyberganovalar tomonidan yaratilgan "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati";
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

2. O'zbek badiiy adabiyotida poetik maqsadlarda qo'llanilgan til birliklarining leksikografik talqiniga bag'ishlangan lug'at qaysi?

- A. *D.Xudoyberganova va D.Andaniyazovalarning "O'zbek tili poetonimlarining izohli lug'ati";
- B. N.Mahmudov va D.Xudoyberganovalar tomonidan yaratilgan "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati";
- C. N.Mahmudov va Y.Odilovlar tomonidan yaratilgan "O'zbek tili enantiosemitik so'zlarining izohli lug'ati";
- D. D.Xudoyberganova tomonidan yaratilgan "Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati".

3. Til egalarining tashqi olam haqidagi psixologik tasavvuri, lisoniy tafakkuri va xotirasi asosida yaratilgan lug'atlar...

- A. *Assotsiativ lug'atlar sanaladi;
- B. Izohli lug'atlar sanaladi;
- C. Psixolingvistik lug'atlar sanaladi;
- D. Etimologik lug'atlar sanaladi.

4. Mustaqillik yillarida ikki tilli tarjima lug'atlari yaratilishida qanday yutuqlarga erishildi?

A. *Frantsuz, ispan, fors, arab, turk, urdu, hind, koreys, xitoy, yapon tillari bilan o'zbek tili ishtirokida tuzilgan ikki tilli o'quv lug'atlari, so'zlashgichlar yaratildi;

B. Tarjima lug'atlar so'zligi yangi leksemalar bilan boyitildi;

C. Tarjima lug'atlar yangi grammatik tavsiflar bilan boyitildi";

D. Tarjima lug'atlar so'zligi yangi leksemalar va grammatik tavsiflar bilan boyitildi.

5. O'zbek tili birliklariga antropotsentrik yondashuv asosida yaratilgan lug'at qaysi?

A. *N.Mahmudov va D.Xudoyberganovalar tomonidan yaratilgan "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati";

B. N.Mahmudov va Y.Odilovlar tomonidan yaratilgan "O'zbek tili enantioseмик so'zlarining izohli lug'ati";

C. D.Xudoyberganova va D.Andaniyazovalarning "O'zbek tili poetonimlarining izohli lug'ati";

D.D.Xudoyberganova tomonidan yaratilgan "Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati".

6. Bir til birligi doirasida yuzaga chiqadigan ziddiyat, antonimiya hodisasini asosida tuzilgan lug'at qaysi?

A. *N.Mahmudov va Y.Odilovlar tomonidan yaratilgan "O'zbek tili enantioseмик so'zlarining izohli lug'ati";

B. D.Xudoyberganova va D. Andaniyazovalarning "O'zbek tili poetonimlarining izohli lug'ati";

C. D.Xudoyberganova tomonidan yaratilgan "Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati";

D. N.Mahmudov va D.Xudoyberganovalar tomonidan yaratilgan "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati".

Adabiyotlar

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
2. Нормаматов С. Жадид адибларининг луғатшунослик фаолияти. – Тошкент: Адабиёт уқунлари, 2018.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд, 2006; 2-жилд, 2006; 3-жилд, 2007; 4-жилд, 2008; 5-жилд, 2008.
4. Ўзбек тилининг имло луғати / Тузувчилар: Э.Бегматов, А.Мадвалиев. – Тошкент: Академнашр, 2013; O'zbek tilining imlo lug'ati / Tuzuvchilar: E.Begmatov, A.Madvaliyev. – Toshkent: Akademnashr, 2013. 528 bet.
5. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти, 2002. 168 бет;
6. Мадвалиев А. Ўзбек лексикографияси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2008. -№6.
7. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. 14600 исмлар изоҳи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998. (2-нашр. 2007).
8. Mahmudov N. So'z sandiqchasi. O'zbek tilining izohli lug'at-chasi (boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun). – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2016.
9. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013.
10. Маҳмудов Н., Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Академнашр, 2014.

ENTSIKLOPEDIK, ETIMOLOGIK, IMLO VA IZOHLI LUG'ATLARNING YARATILISHI

Reja

1. Mustaqillik yillarida yangi nashrdagi entsiklopedik va etimologik lug'atlarining yaratilishi
2. Yangi nashrdagi imlo lug'atlarining yaratilishi
3. O'zbek tili izohli lug'atini yaratish ustidagi izlanishlar

Tayanch so'z va iboralar: *hosila ma'no, so'zshakl, leksik birlik, lug'aviy tizim, lisoniy me'yor, o'quv-izohli lug'at, xalq etimologiyasi, so'z-termin.*

O'zbek leksikografiyasining mustaqillik yillaridagi rivoji va taraqqiyotini yangicha shakl va mazmundagi entsiklopedik lug'atlarning yaratilishida ham kuzatishimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 20-martdagi 154-sonli qarori bilan tashkil etilgan "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyotida jamiyat hayotining barcha sohalari bo'yicha entsiklopedik nashrlar, o'zbek xalqining tarixiy, madaniy merosi, qadriyatlar, tibbiyotiga oid lug'atlar yaratish ishlari boshlandi. O'zbek lug'atchiligida o'tmishda erishilgan tajriba va an'analarnegizida turli tipdagi lug'atlarni tuzish, mavjudlarini qayta takomillashtirib nashr etish ishlari borasida qo'yilgan jiddiy qadamlardan biri O'zbekiston milliy entsiklopediyasini yaratish bo'ldi. Yangi yaratilajak entsiklopediyani milliy istiqlol g'oyalari asosida tuzish, sobiq sho'rolar davrida nohaq kamsitilgan ajdodlar hayoti va faoliyatini haqqoniy yoritish, totalitar tuzum siyosati va mafkurasini ifodalovchi tushunchalardan voz kechish singari maqsadlar asosiy mezon sifatida belgilandi. Nashriyot 2000-2006-yillarda 12 jildlik O'zbekiston milliy entsiklopediyasi nashrini yakunladi. Entsiklopediyaning 1-11-jildlarida umumiy hajmi 1600 nashriyot-hisob tabog'ini tashkil etgan qariyb 60 ming maqola berildi. Uning har bir jildida 800-1200 atrofida rangli va oq-qora suratlar, xaritalar o'rin olgan. O'zbekiston milliy entsiklopediyasining 12-jildi maqolalari faqat O'zbekistonga tegishli ma'lumotlardan iborat bo'ldi.

"O'zbekiston milliy entsiklopediyasi"ning nashr etilishi mam-

lakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim voqea bo'ldi. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, mazkur lug'at o'zining ilmiy jihatdan chuqur, ayni vaqtda omma-bopligi bilan keng kitobxonlar orasida obro'-e'tibor topib, jahonning nufuzli qomuslari qatoridan munosib o'rin oldi. 32 dan ortiq fan cohalariga doir tushunchalar qatori umumbashariy ma'lumotlarni ham o'z ichiga qamrab olgan entsiklopediya jildlarida maqolalarning hajmi ularning mazmun-mohiyati, xarakteridan kelib chiqqan holda o'zaro farqlangan. Mamlakatlar, davlatlar, geografik ob'ektlar, sulolalar, mashhur tarixiy shaxslar kengroq yoritilgan.

Shuningdek, o'tgan davr mobaynida quyidagi entsiklopedik lug'atlar yaratildi: "Toshkent entsiklopediyasi" (rus va o'zbek til-larida), "Paxtachilik entsiklopediyasi" (2 jildli, rus tilida), "Uy-ro'zg'or entsiklopediyasi", "Salomatlik entsiklopediyasi", "Bolalar entsiklopediyasi", "Zahiriddin Muhammad Bobur entsiklopediya-si", "Yosh fizik entsiklopedik lug'ati", "Yosh ximik entsiklopedik lug'ati", "Xotin-qizlar entsiklopediyasi" (3 marta nashr etildi), "Is-lom entsiklopediyasi", "O'zbekiston Respublikasi" (rus, o'zbek va ingliz tillarida), "Neft va gaz bo'yicha entsiklopedik izohli lug'at", "Yosh dehqon entsiklopedik lug'ati" kabilar.

So'zlarning kelib chiqishini, manba tildagi ma'nosini, tarkibiy tuzilishini, tovush yoki ma'no jihatdan o'zgarishini ko'rsatib beradi-gan o'zbek tilining dastlabgi etimologik lug'ati ham aynan mus-taqillik yillarida yaratildi.

Ma'lumki, etimologik lug'at yaratish tuzuvchidan til tarixidan yuqori darajada xabardor bo'lishni, tilda sodir bo'luvchi qonuniyat-lar, so'z yasaliishi jarayonlarini puxta egallashni taqozo etadi. Eti-mologik lug'atlar tuzish masalasiga ancha oldin e'tibor qaratilgan bo'lsa-da, biroq tom ma'nodagi etimologik lug'atlar nisbatan keying davrlarda yaratildi. Turkiyshunoslikda etimologik lug'atlar tuzishga qo'l urgan olimlar sanoqli. O'zbek leksikografiyasi tarixida dast-labgi etimologik lug'at professor Sh.Rahmatullayev boshchiligida ToshDU (hozirgi O'zMU) tilshunos olimlari tomonidan yaratildi. 1997-1999-yillarda "O'zbek tilining qisqacha etimologik lug'ati" chop etildi. Lug'at 2000-yilda "Universitet" nashriyotida Sh.Rah-matullayev muallifligida "O'zbek tilining etimologik lug'ati" nomi ostida nashr qilindi. Mazkur lug'atning birinchi jildi turkiy so'zlar

etimologiyasiga bag'ishlangan, unda 2400 dan ortiq so'z qamrab olingan. Lug'atning 2003-yilda e'lon qilingan ikkinchi jildida arab so'zlari va ular bilan hosilalar, 2009-yilda nashr etilgan uchinchi jildida esa forscha, tojikcha birliklar va ular bilan hosilalarning etimologiyasi berilgan.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti (hozirgi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti) xodimlari tomonidan tuzilgan, 65000 tadan ortiq so'z va so'zshakllarni qamragan imlo lug'ati bundan qirq to'rt yil oldin nashr etilgandi (Ўзбек тилининг имло луғати / Тузувчилар: С.Иброҳимов, Э.Бегматов, А.Аҳмедов. Тошкент: Фан, 1976. 632 бет). O'tgan davr mobaynida bir qator kichik hajmli imlo lug'atlari (ham krill, ham lotin yozuvlarida) tuzildi va nashr yuzini ko'rdi. Misol tariqasida Sh.Rahmatullaev va A.Hojiyevlar tomonidan tuzilgan va bir necha qayta nashr etilgan o'zbek tilining qisqacha imlo lug'atini ko'rsatish mumkin (Rahmatullayev Sh., Hojiyev A. O'zbek tilining imlo lug'ati. Toshkent: O'qituvchi, 1995. 288 bet).

Mazkur katta imlo lug'ati tuzilgandan beri o'zbek tilining lug'aviy boyligida, imloviy me'yorlarida bir qator o'zgarishlar ko'zga tashlandi. Tilda yangi so'z va terminlar paydo bo'ldi, imlo amaliyotida avval qabul qilingan imlo qoidalaridan chekinishlar yuz berdi, tavsiya qilingan ba'zi qoidalarning imlo amaliyoti talablariga javob berolmasligi ma'lum bo'ldi. Buning ustiga, O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'zbek tili lug'aviy tizimi va lisoniy me'yorlarida yangi davr talabi bilan ham ba'zi o'zgarishlar yuz berdi. Bir qator so'zlar iste'moldan chiqdi va arxaik so'zlar qatlamiga o'tdi, ba'zi so'zlarning milliy muqobillari tiklandi, o'zbek tiliga yangi davrning ijtimoiy, ilmiy, moddiy-ma'naviy, siyosiy-mafkuraviy sohalarida ro'y bergan o'zgarishlarni, tushunchalarni anglatuvchi yangi so'z va terminlar kirib keldi.

O'zbek yozuvining lotin grafikasi asosidagi alifboga o'tkazilishi va unga asoslangan "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" qabul qilinishi munosabati bilan, imlo amaliyotida krill yozuvidagi matnlarda ham keyingi imlo qoidalariga qiyosan yozish holatlari kuza-tilmoqda. Ba'zi hollarda so'zlarni so'zlashuvga xos talaffuz shakllarida yozish ham ko'zga tashlanmoqda.

Kirill alifbosiga asoslangan, 1956 yil 7 aprelda qabul qilingan

“O‘zbek orfografiyasining asosiy qoidalarini” rasmiy jihatdan bekor qilingan emas. Shu sababli kirill yozuviga asoslangan matnlar-da ushbu asosiy qoidalar talablaridan chekinish o‘rinli bo‘lmaydi. Mana shunga o‘xshash holatlar o‘zbek tilining kirill va lotin yozuviga hamda ular asosidagi imlo qoidalariga mos holdagi yangi va nisbatan mukammal imlo lug‘atini tuzish ehtiyojini tug‘dirdi.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adbiyot institutining yetakchi olimlari E.Begmatov va A.Madvaliyevlar tomonidan yangi “O‘zbek tilining imlo lug‘ati” tuzildi va 85000 tadan ortiq so‘z va so‘zshaklning to‘g‘ri imloviy shakli qayd qilindi. Ushbu lug‘at o‘zbek tilining hozirgacha mavjud bo‘lgan imlo lug‘atlaridan: a) so‘zligining boyligi; b) imlosi qiyin va munozarali bo‘lgan, hozirga qadar imlo lug‘atlariga kiritilmay kelayotgan so‘zlarni ham qamrab olinganligi; v) nashr etilgan va etilayotgan boshqa tip lug‘atlar (izohli, entsiklopedik, terminologik va h.) ning ijobiy imloviy o‘zgarishlarga e‘tibor berilganligi; d) nihoyat, mustaqillik davrida o‘zbek tiliga kirib kelgan yangi so‘z va terminlarning yozilish shaklini ilmiy-imloviy baholagani bilan farqlanadi.

O‘zR FA Til va adbiyot instituti ushbu lug‘atni kirill va lotin yozuvlarida alohida-alohida kitob holida nashr etishni maqbul deb hisobladi. Shu sababli dastlab uning kirill yozuvidagi varianti, keyin lotin yozuvidagi shakli nashr etildi¹.

Yangi imlo lug‘atlari so‘zligi 1976 yili nashr etilgan “O‘zbek tilining imlo lug‘ati”, 5 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, 12 jildli “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” so‘zliklaridan hamda maktab darsliklari, gazeta va jurnallardan to‘plangan so‘zlardan foydalanib tuzilgan.

Har qanday til leksikasidagi taraqqiyot yangi lug‘aviy birliklarning paydo bo‘lishi, ma‘lum lug‘aviy birliklarning eskirib iste‘moldan chiqishi, so‘zlarning yangi ma‘no(lar) kasb etishi yoki ayrim ma‘nolarini yo‘qotishi kabi hodisalar bilan xarakterlanadi. Ana shunday o‘zgarishlar ma‘lum darajaga etgach, ularni nazariy va amaliy jihatdan aks ettiruvchi ishlarga ehtiyoj seziladi. Ikki jildli

¹ Ўзбек тилининг имло лугати / Тузувчилар: Э.Бегматов, А.Мадвалиев. Тошкент: Академнашр, 2013. 520 бет; O‘zbek tilining imlo lug‘ati / Tuzuvchilar: E.Begmatov, A.Madvaliyev. Toshkent: Akademnashr, 2013. 528 bet.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” ham o‘z davrida ana shunday ehtiyoj tufayli O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti lug‘atshunos olimlarining ulkan mehnatlari evaziga yaratildi va ma‘lum vaqtga qadar o‘z vazifasini o‘tab keldi. Lekin bu lug‘at ma‘lum sabablarga ko‘ra, xususan, lug‘atga so‘z tanlashdan tortib so‘z ma‘nolarini belgilash, qayd etish, izohlash masalalarida ham bir qator kamchiliklarga egaligi, o‘tgan asrning 70-90-yillarida o‘zbek tili leksikasida ro‘y bergan katta o‘zgarishlarni o‘zida aks ettirmaganligi, eng asosiysi – yangi davrga, respublikamizning mustaqillik holatiga mos, muvofiq kelmaydigan siyosiy, mafkuraviy qarashlarni ma‘lum darajada ifodalaganligi tufayli hozirgi kun talablariga javob bera olmay qoldi. Chunonchi, o‘zbek tilining bebaho mulki bo‘lgan, hayotda bekamu ko‘st xizmat qilayotgan juda ko‘p so‘zlar sho‘ro davrida “diniy”, “eskirgan” kabi tamg‘alar bilan tazyiqqa uchradi, iste‘moldan chiqarildi, ularning o‘rnini “ruscha-baynalmilal so‘zlar” egalladi. Bunday munosabat ikki jildli izohli lug‘atda ham o‘z aksini topgan edi: lug‘atda *iqtisodiyot* so‘zini “eskirgan” deb *ekonomika* so‘zining asosiy so‘z sifatida berilishi, *ma‘naviyat* so‘zining umuman berilmaganligi, ko‘plab so‘zlar izohining sho‘ro mafkurasiga moslashtirilganligi buning yaqqol dalili.

O‘zbekistonning mustaqillikkka erishuvi bilan respublikamiz hayotining barcha sohalarida ro‘y bergan katta o‘zgarishlar, rivojlangan juda ko‘plab mamlakatlar bilan aloqalarning tobora kuchayishi juda qisqa vaqt ichida o‘zbek tili, xususan, uning leksikasi rivojiga sezilarli ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi. Yuzlab diniy-tasavvufiy va falsafiy atamalarning iste‘molga kirib kelishi ayni shu ijobiy ta‘sir natijasi.

Zikr etilgan omillar ta‘sirida o‘zbek tili lug‘at tarkibida yuz bergan jiddiy o‘zgarishlar munosabati bilan yangi davr talabiga javob bera oladigan ko‘p jildli izohli lug‘at yaratish zarurati paydo bo‘ldi. O‘zbek tilining yangi ko‘p jildli izohli lug‘atini tuzish va chop etish respublika hukumatining maxsus qarori bilan davlat dasturiga kiritildi va uni amalga oshirish O‘zRFA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutining zimmasiga yuklatildi¹. Institut olimlaridan

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили хақида”ги қонунини амалга ошириш дастурига ўзгаришлар киритиш тўғрисида ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 10 сентябрдаги 311-сонли қарори ва унга илова қилинган Давлат дастури.

A.Hojiyev, E.Begmatov, E.Umarov, A.Madvaliev, N.Mahkamov, D.Xudoyberganova, Z.Mirahmedovalarning qariyb o'n yillik jiddiy mehnati tufayli yangi 5 jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" yaratildi va u "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyotida chop etildi¹.

Besh jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" o'zigacha yaratilgan ikki jildli izohli lug'at materiallaridan tanqidiy foydalangan holda, o'zbek va jahon lug'atchiligining yangi, ijobiy yutuqlarini, O'zbekiston mustaqilligi yillarida hayotimizdagi tub o'zgarishlar va shu munosabat bilan o'zbek tili leksikasida sodir bo'lgan yangiliklarni e'tiborga olib yaratilgan yangi lug'at. Lug'atning yangiligi, avvalgi ikki jildlikdan farqli tomonlari shundaki, u eng avvalo, mustaqillik yillarida mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va ma'naviy-madaniy hayotida ro'y bergan yangiliklarni aks ettiruvchi lug'aviy birliklar (so'z-terminlar, so'z birikmalari), illiyustrativ materiallar bilan boyitildi; sho'ro mafkurasi bilan bog'liq so'zlar, terminlar, so'z birikmalaridan xoli qilindi, "tozalandi" (zarur hollarda ular "eskirgan", "tarixiy" belgilari bilan berildi) yoki, aksincha, avvalgi lug'atlarda "eskirgan", "tarixiy", "diniy" kabi belgilar bilan berilib, ma'nosi o'sha adavr mafkurasi nuqtayi nazaridan bir tomonlama izohlangan ko'plab so'z-terminlar hozirgi kun talablaridan kelib chiqib qayta izohlandi. Shu bilan birga, deyarli barcha o'zlashma so'zlarning etimologiyasi, ya'ni ularning aslida qaysi tilga mansubligi, o'sha tildagi yozilishi va dastlabgi, asl ma'nosi ko'rsatildi. Bunda evropa tillariga mansub so'zlar – lotin grafikasi; arab, fors va boshqa eroniy tillarga mansub so'zlar – arab grafikasi; rus, mo'g'ul, xitoy, hind va boshqa tillarga oid so'zlar esa krill grafikasi aks ettirildi.

So'zlarning kelib chiqishini belgilashda o'tgan asrning 20-30-yillaridan to XXI asr boshlarigacha nashr etilgan ikki tilli lug'atlardan, xorijiy so'zlar lug'atlaridan, bir qator tillarning izohli va etimologik lug'atlaridan, zarur hollarda esa eski o'zbek adabiy tili bo'yicha turli davrlarda tuzilgan lug'atlardan foydalanildi va o'zlashma so'zlar-

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. 2006. 680 бет; 2-жилд. 2006. 672 бет; 3-жилд. 2007. 688 бет; 4-жилд. 2008. 608 бет; 5-жилд. 2008. 592 бет.

ga imkon qadar aniq etimologik ma'lumot berildi.

Umuman olganda, besh jildli yangi izohli lug'at hozirgi o'zbek adabiy tilida keng iste'molda bo'lgan so'z va so'z birikmalarini, fan, texnika, san'at va madaniyat sohalariga oid terminlarni, bir necha shevalarda qo'llanadigan so'zlarni, ko'plab etnografik atamalarni, ba'zi tarixiy, diniy va arxaik atamalarni o'z ichiga oldi. Lug'atda berilgan so'zlarning amalda qo'llanishi XX asr o'zbek adabiyoti va matbuotidan olingan misollar bilan dalillangan. Qisqa muddatda bunday lug'atning yaratilishi mustaqillik tufayli yuzaga kelgan keng imkoniyatlar natijasi, o'zbek xalqi ma'naviyati, madaniyati sohasidagi muhim yangilik.

Izohli lug'at haqida fikr yuritar ekanmiz, taniqli olim Nizomiddin Mahmudovning "So'z sandiqchasi" deb nomlangan izohli lug'at-chasiga (Toshkent: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2016) ham to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu o'zbek tilshunosligida bolalar uchun yaratilgan ilk original izohli lug'at.

Ma'lumki, izohli lug'at tuzish, ayniqsa, kichik yoshdagi bolalar uchun lug'at yaratish o'ta murakkab jarayon. Bu shunchaki katta lug'atlardan so'z tanlab olib, alifbo tartibiga solishdan iborat emas. Bunda bolaning tabiati, u ishlatishi mumkin bo'lgan so'z va iboralardan yaxshi xabardor bo'lmoq kerak. Muallif boshlang'ich maktab o'quvchilariga izohli lug'atcha yaratishda ana shu talablarga qat'iy rioya qilgan va lug'atga bolalarbop 700 taga yaqin so'z va iborani tanlab olib, ularni bolalar uchun tushunarli tarzda izohlagan. Lug'atchadagi so'z va iboralarning izohlarini katta izohli ug'atdagi ayni so'z va iboralar izohi bilan solishtirish muallifning so'zlarni izohlash masalasida naqadar katta ishni amalga oshirganini ko'rsatadi. Lug'atchadagi so'zlar izohiga daliliy (illiyustrativ) misollar keltirishda ham o'ziga xos yo'l tutib, misollarni faqat o'zbek bolalar adabiyotidan, maqol, matal, ertak, topishmoq kabi folklor janrlaridan, bolalar uchun nashr etiladigan gazeta va jurnallardan saralab olgan. Daliliy misollarning barchasi tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Muallif ko'p ma'noli so'zlar va iboralarni berishga ham o'ta mas'uliyat bilan yondashgan. Masalan, katta izohli lug'atda muayyan so'zning 5-6 ta, hatto undan ham ortiq ma'nosi berilgan bo'lsa-da, u shu so'zning ayni yoshdagi bolalar uchun kerak bo'ladigan 2 ta yoki 3 ta ma'nosinigina bolalarbop izohlagan. Izoh-

lanayotgan soʻzni iboralar bilan taʼminlashda ham ayni shu yoʻldan borib, kichik yoshdagi bolalar hazm qila oladigan iboralardan foydalangan. Lugʻatchaning yana bir ijobiy tomoni shundaki, muallif koʻplab soʻzlar izohidan soʻng *ziddi* belgisi ostida shu soʻzning antonimlarini, *maʼnodoshi* belgisi ostida uning sinonimlarini qora harflar bilan ajratib koʻrsatadi. Bu narsa, birinchidan, oʻquvchini muayyan soʻz haqida atroflicha fikrlashga oʻrgatadi; ikkinchidan, undagi soʻz boyligini yanada orttirishga xizmat qiladi.

Xullas, ushbu lugʻatcha oʻzbek lugʻatchiligidagi ilk tajriba, u bolalar nutqini oʻstirishda, lugʻat boyligini orttirishda, eng asosiysi, taʼlim sifatini oshirishda muhim rol oʻynaydi.

Institut olimlari tomonidan yaratilgan izohli lugʻatlardan yana ikkitasi haqida toʻxtalib oʻtish maqsadga muvofiq boʻladi. Bularning birinchisi taniqli nomshinos E.A.Begmatovning “Oʻzbek ismlari. 14600 ismlar izohi” (Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998. 608 бет; 2-нашр. 2007) nomli kitobi, u muallif tomonidan uzoq yillar toʻplangan va sinchiklab oʻrganilgan 14600 ga yaqin oʻzbek ismlarini oʻz ichiga oladi (Shu oʻrinda taʼkidlab oʻtish kerakki, koʻrsatilgan miqdor bir qadar nisbiydir, chunki ismlarning muayyan qismi juzʼiy fonetik oʻzgarishlar yoki qisqargan shakllar bilan bir necha variantda berilavergan; shuningdek, bir guruh ismlar ogʻzaki talaffuz, ogʻzaki maʼlumotlar, “xalq etimologiyasi” asosida lugʻatga kiritilganki, hozirgi kunda oʻzbeklar orasida bunday ismlar borligiga ishonish qiyin).

Muallifning fikricha, kitobning asosiy maqsadi oʻzbek ismlarining butun boyligini bir joyga toʻplab, maʼnosini izohlab berish orqali kelajak avlodga bu borada katta bir maʼnaviy meros qoldirish. Bu bilan har bir oʻzbek shaxsi oʻz ismining maʼnosini anglab olibgina qolmay, ota-onalarga yangi tugʻilgan farzandlari uchun oʻzlariga maʼqul boʻlgan ismlarni tanlashga ham yordam beradi. Lugʻatning afzal tomomlaridan yana biri shuki, unda oʻzbek-krill alifbosi tartibida keltirilgan barcha ismlar parallel ravishda oʻzbek lotin yozuvida ham berilgan. Bu esa oʻzbek ismlarini har ikki yozuvda imloviy jihatdan toʻgʻri yozishda har bir kishiga, qolaversa, rasmiy idoralarga koʻmaklashuvchi qoʻllanma vazifasini ham oʻtaydi.

Kitob soʻngida berilgan “Ismlar tarkibida doimo takrorlanib keluvchi baʼzi soʻzlar va ularning maʼnosi”, “Oʻzbek ismlari et-

nografiyasi”, “Ism va familiya tanlashning ayrim muammolari” deb nomlangan ilovalarda o‘zbek ismlari, ularning kelib chiqish tarixi, ismlarning ma’no guruhlari, ism qo’yish asoslari va tamoyillari haqida qiziqarli ma’lumotlar keltirilgan. Ushbu kitob asosida keyinchalik qisqacha o‘quv-izohli lug‘at (Begmatov E., Kenjayeva S. O‘zbek ismlari imlosi (o‘quv-izohli lug‘at) – Toshkent: Fan, 2007) ham yaratilgan.

To‘xtalmoqchi bo‘lganimiz ikkinchi izohli lug‘at taniqli lug‘atshunos Berdak Yusufning “Mumtoz adabiy asarlar lug‘ati”. P.Shamsiev va S.Ibrohimovlarning “O‘zbek mumtoz adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug‘at”(1953), “Navoiy asarlari lug‘ati” (1972) kitoblari, E.Fozilov rahbarligida tuzilgan to‘rt jildli “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” (1983-1985) allaqachon nodir nashrlar qatoriga o‘tib, kitob do‘konlaridan topilmaydigan bir davrda, mumtoz adabiyotni o‘rganishga qiziqish va yuqoridagidek lug‘atlarga ehtiyoj nihoyatda kuchaygan bir paytda “Mumtoz adabiy asarlar lug‘ati”ning nashr etilishi ayni muddao bo‘lgan edi. Lug‘at asosan maktab o‘quvchilariga, kollej talabalariga mo‘ljallangan, u o‘quvchi va talabalar uchun ayni shu yo‘nalishda o‘zbek lotin yozuvida yaratilgan dastlabgi lug‘at. Unda o‘rta maktablarning 5-9-sinflarida o‘rganiladigan, ming yildan ortiqroq davr mobaynida yaratilgan o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalarida uchrovchi va o‘quvchilar uchun tushunilishi qiyin bo‘lgan 4700 taga yaqin arabcha, forsha, turkiycha so‘zlar va ba’zi so‘z birikmalari jamlangan va izohlangan. Lug‘at maqolalari asosan alohida so‘zlardan tashkil topgan. Biroq matnni to‘liq tushunishni osonlashtirish maqsadida ba’zan qo‘shma so‘zlar, so‘z birikmalari va iboralar ham lug‘at maqolasi sifatida shakllantirilgan.

Lug‘at o‘rta maktablarda mumtoz adabiyot bo‘yicha o‘quvchilar so‘z boyligini hamda ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar

1. Mustaqillikgacha yaratilgan “O‘zbek sovet entsiklopediyasi” bilan 2000-2006-yillarda yaratilgan “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi”ni qiyoslang, ulardagi leksikografik tamoyillar va lug‘at maqolalarini o‘zaro solishtiring.

2. Ikki jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" bilan yangi nashr etilgan besh jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"ni qiyoslang, ulardagi leksikografik tamoyillar va lug'at yaratish tamoyillarini solishtiring.

3. O'zbek leksikografiyasi tarixida tilshunos Sh.Rahmatullayev tomonidan ilk marotaba yaratilgan "O'zbek tilining etimologik lug'ati"ning tuzilish tamoyillarini izohlang, etimologik lug'atlarga xos xususiyatlarni ko'rsating.

4. "O'zbek tilining etimologik lug'ati"da berilgan turkiycha so'zlarning kelib chiqishi, manba tildagi ma'nosi, tarkibiy tuzilishi, tovush yoki ma'no jihatdan o'zgarishi ko'rsatib berilgan o'rinlarni "Devonu lug'atit turk" asari bilan solishtiring.

5. 1976-yilda nashr etilgan "O'zbek tilining imlo lug'ati" bilan 2013-yilda nashr etilgan "O'zbek tilining imlo lug'ati"ni solishtiring, mustaqillik yillarida yangi nashr etilgan lug'atda amalga oshirilgan ilmiy-tahririy ishlarga tavsif bering.

6. Ensiklopedik lug'atlar bilan lingvistik lug'atlarning asosiy leksikografik farqlari nimada?

Test

1. 2006-2008-yillarda yaratilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati"da o'zlashma so'zlar qanday tartibda berilgan?

A. * Evropa tillariga mansub so'zlar – lotin grafikasida; arab, fors va boshqa eroniy tillarga mansub so'zlar – arab grafikasida; rus, mo'g'ul, xitoy, hind tillariga oid so'zlar esa krill grafikasida aks ettirilgan;

B. Barcha o'zlashma so'zlar krill grafikasida aks ettirilgan;

C. Barcha o'zlashma so'zlar lotin grafikasida aks ettirilgan;

D. O'zlashma so'zlar lug'atga kiritilmagan.

2. Professor N.Mahmudov tomonidan yaratilgan "So'z sandiqchasi" lug'ati qanday lug'atlar sirasiga kiradi?

A. *Izohli lug'at;

B. Imlo lug'ati;

C. Ikki tilli tarjima lug'at;

D. Ko'p tilli tarjima lug'at.

3. Taniqli nomshinos E.A.Begmatovning “O‘zbek ismlari. 14600 ismlar izohi” nomli kitobi qanday lug‘atlar sirasiga kiradi?

A. *Izohli lug‘at;

B. Bu asar lug‘at emas, balki o‘zbek ismlari etnografiyasiga bag‘ishlangan monografik tadqiqotdir;

C. Bu asar lug‘at emas, balki ism va familiya tanlashning ayrim muammolariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotdir;

D. Asarda o‘zbek ismlarining imlosi yoritiganligi uchun Imlo lug‘ati sirasiga kiritish mumkin.

4. Yangidan yaratilgan “O‘zbek milliy entsiklopediyasi”da qanday maqsadlar asosiy mezon sifatida belgilangan?

A. *Entsiklopediyani milliy istiqlol g‘oyalari asosida tuzish, sobiq sho‘rolar davrida nohaq kamsitilgan ajdodlar hayoti va faoliyatini haqqoniy yoritish, totolitar tuzum siyosati va mafkurasini ifodalovchi tushunchalardan voz kechish;

B. Ensiklopediyani milliy istiqlol g‘oyalari asosida tuzish, lug‘at maqolalarini ham shaklan, ham mazmunan boyitish;

C. Ensiklopediyani milliy istiqlol g‘oyalari asosida tuzish, lug‘at maqolalari va illyustrativ materiallarini mavzuga oid suratlar va xaritalar bilan to‘ldirish;

D. Barcha javoblar to‘g‘ri.

5. Sh.Rahmatullayev muallifligida yaratilgan “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati”da izohlangan turkiycha so‘zlarning umumiy miqdori qancha?

A. *2400 dan ortiq;

B. 3000 dan ortiq;

C. 1500 ga yaqin;

D. 4000 ga yaqin.

6. Quyidagi tuzilish sxema qaysi lug‘atga xos: bosh so‘z; bosh so‘zning etimologiyasi haqidagi ma‘lumot; etimologik ma‘lumotdan keying bosh so‘zga beriladigan grammatik, uslubiy va havola etuvchi qaydlar; izohlanuvchi birliklar ma‘nosini belgilash va qayd etish; lug‘at maqolasining eng asosiy izohlanuvchi birliklar ma‘nosiga beriladigan izoh; lug‘at maqolasining so‘nggi komponenti izohidan keyin beriladigan illyustrativ misollar.

A. *2006-2008-yillarda yaratilgan “O‘zbek tilining izohli

lug'ati"ga;

Б. 2000-2006-yillarda yaratilgan "O'zbek milliy entsiklopediyasi"ga;

С. 2013-yilda yaratilgan "O'zbek tilining imlo lug'ati"ga;

Д. Barcha javoblar to'g'ri.

Adabiyotlar

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.

2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдли. – Тошкент: ЎзМЭ нашриёти, 2000-2006.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд, 2006; 2-жилд, 2006; 3-жилд, 2007; 4-жилд, 2008; 5-жилд, 2008.

4. Ўзбек тилининг имло луғати / Тузувчилар: Э.Бегматов, А.Мадвалиев. –Тошкент: Академнашр, 2013; O'zbek tilining imlo lug'ati / Tuzuvchilar: E.Begmatov, A.Madvaliyev. – Toshkent: Akademnashr, 2013. 528 bet.

5. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ нашриёти, 2002. 168 бет;

6. Мадвалиев А. Ўзбек лексикографияси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2008. -№6.

7. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. 14600 исмлар изоҳи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998. (2-нашр, 2007).

8. Mahmudov N. So'z sandiqchasi. O'zbek tilining izohli lug'at-chasi (boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun). – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2016.

9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 3 жилдли – Тошкент: Университет, 2000-2009.

ELEKTRON LUG'ATLAR VA ULARNI YARATISH ASOSLARI. INTERNET LUG'ATLARI

Reja

1. O'zbek leksikografiyasida kompyuter va lug'atshunoslik o'rtasidagi o'zaro muvofiqlashuv masalasi
2. Bir tilli va ko'p tilli elektron tarjima lug'atlarining yaratilishi
3. Malliflik leksikografiyasi va mulliflik korpusi munosabati

Tayanch so'z va iboralar: *kompyuter tarjimasi, internet lug'at, mualliflik leksikografiyasi, konkordans, qidiruv funksiyasi, analitik funksiya, indeksatsiya funksiyasi, qiyoslash funksiyasi, evristik funksiya, mualliflik idiosтили.*

Keyingi yillardagi axborot-kommunikatsion texnologiyalarning jadal rivoji tilshunoslik, xususan, leksikografiya sohasida ham yangi tipdagi lug'atlarning paydo bo'lishiga zamin yaratmoqda. Kompyuter tarjimasi, tahriri, tahlili, elektron lug'atlar va tezaurus (til xazinasilarning yaratilishi fikrimizning dalili. Ayniqsa, zamonaviy elektron lug'atlar tuzish va undan foydalanish madaniyatini shakllantirish til imkoniyatini egallashda samarador ekanligini asoslashga hojat yo'q.

Elektron lug'at – so'zlar, iboralar tarjimalarini lug'atlardan qulay va oson izlash imkonini beruvchi, qidiruv dasturi asosida ishlovchi lug'at. Bunday lug'atlar on-line yoki off-line ko'rinishda bo'lishi mumkin. Hozirgi paytda chet tillarni o'rganish jarayonida yangicha yondashuv sifatida elektron lug'atlardan foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda qo'l kelmoqda. Shu sababdan ham o'zbek, rus va ingliz tillari bo'yicha umumiy elektron lug'atlar dasturini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri. Elektron lug'atlar an'anaviy lug'atlarga qaraganda bir qator afzalliklarga ega. Zamonaviy elektron lug'atlar nafaqat o'zining so'z boyligi bo'yicha, balki lug'atdagi mavjud so'zlarni tezda qidirib topish imkoniyatining mavjudligi bilan ham ajralib turadi.

Kompyuter va lug'atshunoslik o'rtasidagi o'zaro muvofiqlashuv o'tgan asrning 60-yillaridan boshlangan. Bu yillarda Brown korpusi, 1978 yilda avtomatik tekshiruvchi hamda tilni qayta ishlash uchun maxsus kodlangan zamonaviy ingliz tilining Longman lug'ati (Long-

man Dictionary of Contemporary English) yaratildi. Ma'lumotlar qidirish, avtomatik referatlash va mashina tarjimasiga mo'ljallangan avtomatik lug'atlar foydalanuvchi uchun lug'atdagi maqolalarning strukturasi va interfeysiga ko'ra alohida ko'rinishga ega bo'ladi.

Elektron lug'atlardan foydalanish dasturiy ta'minot sifatida (offline dictionary) hamda Internet tizimida (online dictionary) avtomatik qidiruv tarzida foydalaniladi, ularning har biri foydalanuvchining kuchini tejaydi.

An'anaviy lug'atda u yoki bu so'zlarning tuzilish kompozitsiyasi aks etgan izohlar qay holatda berilishi qamrab olinsa, elektron (avtomatik, kompyuter) holatdagi lug'atni yaratish tamoyillariga ko'ra foydalanuvchilar uchun maxsus kompyuter formatida yoki muayyan tarkibiy qism dasturi sifatida yaratish masalalari nazarda tutadi (masalan, mashina tarjimas).

Shuningdek, hozirgi kunda elektron ko'rinishdagi chastotali lug'atlar ham yaratilmoqdaki, ulardan biror matnning so'zlari sonini hisoblashda hamda kompyuter lingvistikasiga oid tadqiqotlarni olib borishda foydalanilmoqda. Bundan tashqari, internet hamda elektron lug'atlar ham foydalanuvchilarga qulaylik yaratishi bilan muhim. Internet lug'atlariga ziyonet, google translator hamda bir tildan ikkinchi bir tilga online rejimida ishlaydigan dasturlar kiradi. Elektron lug'atlarning turi va soni ko'p, ular bir tilli, ikki tilli hamda ko'p tilli lug'atlarni tashkil etadi.

Ana shunday lug'atlardan biri Toshkent axborot texnologiyalari universitetida M.Ravilov, Sh.Tog'ayev, Sh.Baxshullayevlar ham-mullifligada "e-lug'at" nomi bilan yaratildi. Mazkur lug'at 3 tilda: o'zbek, rus va ingliz tillarida ishlaydi. Ushbu dastur asosida 6 ta yo'nalish: o'zbek-ingliz, ingliz-o'zbek, o'zbek-rus, rus-o'zbek, ingliz-rus, rus-ingliz bo'yicha so'zlarni tarjima qilish imkoniyati mavjud.¹ Elektron lug'atning bazasi 145 000 dan ortiq so'z va atamadan tashkil topgan. Barcha so'zlarning tarjimasini misollar orqali ko'rsatilgan. Mazkur lug'atning shaxsiy kompyuterlar uchun Windows tizimida ishlovchi hamda mobil qurilmalar uchun Android va iOS muhitlarida ishlovchi dasturlari yaratilgan. Dasturning iOS muhitida ishlovchi versiyasi <https://itunes.apple.com/app/id894894288>

¹ <http://uz.infocom.uz/2014/11/04/e-lugat-dasturining-imkoniyatlari>

internet manziliga joylashtirilgan. Hozirda dastur iOS tizimiga ega bo'lgan qurilmalar uchun mobil dasturlar joylashtirilgan AppStore tizimida yuqori ko'rsatkichlarni egallab turibdi.

Dasturning iOS va Android muhitlar uchun tuzilgan versiyalarida dastur qurilmada yengil ishlash uchun bir necha ishlar amalga oshirilgan, ya'ni dasturning bazasi to'liq faol holatda (operativ xotiraga) yuklanmaydi. Dastur qurilmada tez ishlashi, so'zlarni qidirishda qiyinchilik tug'dirmasligini hisobga olib, faqatgina faol holatda "A" harfidan boshlangan so'zlarni ko'rishi mumkin. Keyingi so'zlarni ko'rish uchun so'zning bosh harfini bosish kerak bo'ladi. Bu bilan dasturning tez va faol ishlashi ta'minlangan.

Lug'atning asosiy xususiyatlari quyidagicha:

1) lug'at bazasining barcha bo'limlarida ingliz tilidagi so'zlarning o'qilishi yozilgan. Foydalanuvchilarga dastur bo'yicha qo'llanma ham ishlab chiqilgan. Mazkur dasturlar testdan o'tkazilib, ular normal ishlashi uchun talablar shakllantirilgan;

2) dastur orqali Windows muhitida tarjima qilingan misollar-dagi notanish so'zlarning teskari tarjimasini va uning qo'llanilishi haqidagi ma'lumotlarni ham olish mumkin. Buning uchun tarjima oynasidagi notanish so'z belgilansa, so'zning tarjimasi oynaning pastki qismida paydo bo'ladi;

3) dasturning keyingi imkoniyatlaridan yana biri bu - foydalanuv-chining doimiy ravishda, so'z boyligini oshirib borish imkoniyatini yaratuvchi qismi. Bu qism dastur ishga tushirilganda Windows ope-ratsion tizimi masalalar panelining o'ng tomonida kichik axborot oynasi ko'rinishida ishlaydi va bu oynada ma'lum bir vaqt interva-lida so'zlarni ketma-ket ko'rsatib turadi;

4) dasturning afzalliklaridan yana biri, mobil qurilmalar uchun iOS va Android versiyalari mobil qurilmada ishlashida qiyinchilik tug'dirmaydi. Dasturning bazasi optimallashtirilgan, har bir qidiril-gan so'z bir necha misollarda namoyon etiladi. Yaratilgan dasturdan o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimida, oliy ta'limda chet tili fanini o'qitishda yordamchi material sifatida foydalanish mumkin. Bundan tashqari, chet tilini mustaqil o'rganuvchilarga ham tavsiya etiladi.

Tarjimaga asoslangan bunday elektron lug'atlar sirasiga shu vaqtgacha yaratilgan quyidagi lug'atlarni kiritish mumkin¹:

Ruscha-o'zbekcha lug'at (≈ 108000 so'z va iboralar);
O'zbekcha-ruscha lug'at (≈ 82000 so'z va iboralar);
Ruscha-qozoqcha lug'at (≈ 85000 so'z va iboralar);
Qozoqcha-ruscha lug'at (≈ 59000 so'z va iboralar);
Ruscha-qirg'izcha lug'at (≈ 49000 so'z va iboralar);
Qirg'izcha-ruscha lug'at (≈ 34000 so'z va iboralar);
Ruscha-turkmancha lug'at (≈ 90000 so'z va iboralar);
Turkmancha-ruscha lug'at (≈ 93000 so'z va iboralar);
Ruscha-tojikcha lug'at (≈ 9000 so'z va iboralar);
Tojikcha-ruscha lug'at (≈ 42000 so'z va iboralar);
Inglizcha-o'zbekcha lug'at (≈ 17000 so'z va iboralar);
O'zbekcha-inglizcha lug'at (≈ 27000 so'z va iboralar);
Inglizcha-qozoqcha lug'at (≈ 85000 so'z va iboralar);
Qozoqcha-inglizcha lug'at (≈ 59000 so'z va iboralar).

Bugungi jahon leksikografiyasida "mualliflik leksikografiyasi" degan alohida bir yo'nalish ham vujudga kelganki, bu ham elektron lugatchilik bilan bevosita aloqador. Bu lug'atchilik muallif tili lug'atini tuzishning nazariy asoslari, mualliflik idiositilini o'rganish tajribasi, mualliflik elektron lug'ati tuzishning o'ziga xos jihati, undan foydalanish tajribasi, yangi turdagi lug'atlar tuzish g'oyalari hamda mualliflik leksikografiyasi asosida zamonaviy adabiy tildagi o'zgarishlarni qiyosiy tadqiq etish kabi muammolar bilan shug'ullanadi².

Mualliflik leksikografiyasi – jahon, xususan, rus leksikografiyasida shiddat bilan rivojlanayotgan soha. Uning taraqqiyot natijasi o'laroq ko'plab mualliflik elektron lug'at va til korpuslari yaratildi. M.V.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universitetida "Krilov masallari tili lug'ati", "Griboydov komediyalari tili lug'ati", "Gogolning "Revizor" komediyasi tili lug'ati", "Fonvizin komediyalari tili" kabi lug'atlar yaratilib, bunday ishlarga namuna sifatida "A.S. Pushkin asarlari tili lug'ati" ("Словарь языка Пушкина" в четырех

¹ <https://www.translatos.com/uz/ru-uz/>

² Qarang: www.ruslang.ru/seminar_aut_lexocorg020413 saytida "Теория и практика авторской лексикографии" семинар материаллари.

томах, создан в Институте русского языка АН СССР под ред. акад. В.В.Виноградова издан в 1956–1961 гг.) namuna sifatida xizmat qildi. Bu tajriba rus leksikografiyasida ommalashdi va “A.N.Ostrovskiy asarlari tili lug‘ati” (Хуснутдинов А. “Словарь языка А.Н.Островского” как один из вариантов авторского словаря”. Ивановский государственный университет), “M.V.Lomonosov asarlari tili lug‘ati” (Волков С., Матвеев Е.М. “О проекте словаря “Риторика М.В.Ломоносова” Электрон ресурс: www.ruslang.ru/seminar_aut_lexocorg250214), “M.Kuzmin she‘rlari konkordansi” (Гик А.В. “О работе “Конкордансом к стихотворениям М.Кузмина” том четвертый” (Электрон ресурс: www.ruslang.ru/seminar_aut_lexocorg) kabilar shular jumlasidan. Bu sohada gi ishlari ichida O.V.kukushkina, A.A.Polikarpov, Y.V. Surovtsevalar tomonidan yaratilgan “A.P.Chexov badiiy asarlari tili lug‘ati” (Кукушкина О.В., Поликарпов А.А., Суровцева Е.В. “Частотный грамматико-семантический словарь языка художественных произведений А.П.Чехова (с электронным приложением) как особый лексикографический продукт”. Электрон ресурс: www.ruslang.ru/seminar_aut_lexicorg) diqqatga sazovor.

Mualliflik leksikografiyasi mahsuli, odatda, ikki qism: asos hamda mahsulotdan iborat bo‘ladi. Asos – korpus yoki konkordans, mahsulot esa – lug‘at. Keyingi paytlarda leksikografiyada konkordans tushunchasi keng ommalashdi. *Konkordans* tushunchasi korpus lingvistikasida u yoki bu til ifoda vositasining kontekstda barcha qo‘llanish holati manbasiga havola qiluvchi ro‘yxat ma‘nosida qo‘llanadi. Bu atama, shuningdek, biror kitob yoki asar kalit so‘zlarining kontekstga havola qiluvchi alifbo tartibidagi ro‘yxati ma‘nosini ham ifodalaydi. Bundan tashqari, konkordans amaliy tilshunoslikda tarjima jarayonida, leksikografiyada, tilni o‘qitish, o‘rganish hamda matn tahlilida ham qo‘llanadi. Konkordans so‘zlar ro‘yxatini tuzish, bir so‘zning turlicha ishlatilishini qiyoslash, ibora hamda idiomalarni qidirish, tadqiq etish, kalit so‘zlarni tahlil qilish, turli so‘z, birikmalar tarjimasini izlash yoki chastotasini aniqlash kabi lingvistik amallarni bajarishda ham qo‘llanadi. Konkordans lug‘at har bir so‘zga qisqacha kontekst keltiriladigan alohida lug‘at tipi ham. Matnni o‘rganishda konkordansning qidiruv, analitik funksiyalaridan foydalanish, indeksatsiya, qiyoslash kabi imkoniyatla-

rini ishga solishi mumkin. Qidiruv funksiyasi berilgan soʻz yoki birikmadan foydalangan holda matndagi kerakli lavhani zudlik bilan topish imkoni mavjud. A.Stolyarovning fikricha, konkordansning ushbu funksiyasidan sitata tanlab olish yoki ularni tekshirishda, matnning originalligini oʻrganishda ham foydalanish mumkin. Odatda, konkordans xrestomatiya tuzuvchilar tomonidan koʻproq ishlatiladi: u matnda ibora, idiomalarni qidirish, atamalarni tarjima qilishda muhim. Konkordansning evristik funksiyasi tilshunos yoki oddiy kitobxonga matnning yangi talqini, sharhini koʻrsatish; analitik funksiyasi tilning turli birliklari: leksema, kalit soʻz, ularning matnda qoʻllanish chastotasi ustida tahlil olib borish; indeksatsiya funksiyasi matnni nashrga tayyorlashda soʻzning roʻyxati, indeksini tuzish; qiyoslash funksiyasi matn ichidagi barcha konnotatsiyalar, soʻz qoʻllash holatini taqqoslash imkonini beradi. F.M.Dostoyevskiy, F.I.Tyutchev, A.P.Chexov, A.S.Griboydov, S.A.Yesinin, S.T.Aksakov, M.V.Lomonosov asarlari konkordansi¹ shunday ishlar jumlasiga kiradi.

Oʻzbek tilida esa bu kabi “Abdulla qahhor asarlari tilining lugʻati. Alifboli lugʻat” (Karimov S., Qarshiyev A., Isroilova G. –

¹“Частотный словарь-конкорданс публицистики Ф.М.Достоевского”. (Данный словарь создан на основе полного собрания сочинений писателя в 30-ти томах, включая Дневник писателя.); “Частотный словарь-конкорданс словоформ языка Ф.И.Тютчева”. (Создан по изданию: Тютчев Ф.И. Полное собрание стихотворений / Сост., подгот. текста и примеч. А.А.Николаева. –Л.: Сов. писатель, 1987); “Метапоэтический словарь-конкорданс драматического текста А.П.Чехова”. (В словаре представлено исследование А.П.Чеховым собственного драматического творчества.); “Алфавитно-частотный конкорданс текстов Грибоедова”. (Словарь содержит все слова, встретившиеся во всех опубликованных текстах Грибоедова, взятых из наиболее авторитетных источников.); “Конкорданс к стихам А.С.Пушкина”. (Расширенный словарь языка писателя, в котором на каждое слово и словоформу Пушкина приводится полный текст всех стихотворных произведений.); “Частотно-семантический конкорданс служебных слов в поэзии Сергея Есенина”. (Словарь представляет собой первое полное лексикографическое описание служебных слов в лирике великого русского поэта С.А.Есенина.); “Конкорданс произведений С.Т.Аксакова”. (Может быть применим при реконструкции художественного мира С.Т.Аксакова, тематического своеобразия, мотивно-образной системы прозаических произведений писателя.); “Конкорданс к текстам Ломоносова”. (Является частью проекта по созданию электронного научного издания “Ломоносов”).

T.: ЎзМЭ, 2007), “Abdulla Qahhor asarlari tilining lug‘ati. Ters lug‘at” (Karimov S., Qarshiyev A., Isroilova G. – T.: ЎзМЭ, 2007), “Abdulla qahhor asarlari tilining lug‘ati. Chastotali lug‘at” (Karimov S., Qarshiyev A., Isroilova G. – T.: ЎзМЭ, 2007) lug‘atlar yaratilgan.

Aytish mumkinki, konkordans an‘anaviy leksikografiyaga nisbatan katta hajmli ma‘lumotlar bazasini o‘zida saqlash imkoniyatiga ega. Konkordans birligi matndagi paradigmatic munosabatni kuza-tish, ijodkor merosining turli parchalarida so‘z qo‘llanish holatini miqdoriy tahlil qilish, unga xos sintaktik qurilmalar haqida xulosalar chiqarish kabi vazifalarni bajara oladi. Lug‘at-konkordans – lingvis-tik, adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlar bajarishda zamonaviy, samarali vosita, u korpus lingvistikasining muhim ahamiyatli qismi.

Savol va topshiriqlar

1. Kompyuter tarjimasi, tahriri, tahlili tushunchalariga izoh bering.

2. Elektron lug‘atlar va tezaurus (til xazinas) tushunchalarini tavsiflang.

3. Elektron lug‘atlarning so‘zshunoslik, ya‘ni leksikografiyadagi ahamiyatini yoriting.

4. Malliflik leksikografiyasi va mulliflik korpusi munosabatiga tavsif bering.

5. Elektron lug‘atlarning ta‘lim, til o‘rganish va o‘rgatish ishlaridagi ahamiyatini yoriting.

6. O‘zbek tilshunosligida mualliflik korpusi yoki konkordans yaratish ishlariga qanday baho berasiz?

Test

1. Elektron lug‘at ...

A. *So‘zlar, iboralar tarjimalarini lug‘atlardan qulay va oson izlash imkonini beruvchi, qidiruv dasturi asosida ishlovchi lug‘at.

B. Til birliklarining xususiyatlarini aniqlash maqsadida qidiruv dasturiga bo‘ysundirilgan matnlar majmui;

C. Muayyan tildagi lug‘atlarning umumiy majmui;

D. Muayyan tilning barcha uslublariga xos bo'lgan so'z boyligi majmui.

2. Toshkent axborot texnologiyalari universitetida yaratilgan "e-lug'at" qaysi tillarda ish yuritadi?

- A. * 3 tilda: o'zbek, rus va ingliz tillarida;
- B. 2 tilda: o'zbek va rus tillarida;
- C. 2 tilda: o'zbek va ingliz tillarida;
- D. 4 tilda: o'zbek, rus, frantsuz va ingliz tillarida.

3. Konkordans tushunchasining to'g'ri izohini ko'rsating.

A. *Korpus lingvistikasida u yoki bu til ifoda vositasining kontekstda barcha qo'llanish holati manbasiga havola qiluvchi ro'yxat;

B. Biror kitob yoki asar kalit so'zlarining kontekstga havola qiluvchi alifbo tartibidagi ro'yxati;

C. Konkordans - har bir so'zga qisqacha kontekst keltiriladigan alohida lug'at tipi;

D. Barcha javoblar to'g'ri.

4. Konkordansning evristik funksiyasi ...

A. *Tilshunos yoki oddiy kitobxonga matnning yangi talqini, sharhini ko'rsatish;

B. Tilning turli birliklari: leksema, kalit so'z, ularning matnda qo'llanish chastotasi ustida tahlil olib borish;

C. Matnni nashrga tayyorlashda so'zning ro'yxati, indeksini tuzish;

D. Matn ichidagi barcha konnotatsiyalar, so'z qo'llash holatini taqqoslash.

5. Konkordansning indeksatsiya funksiyasi ...

A. *Matnni nashrga tayyorlashda so'zning ro'yxati, indeksini tuzish;

B. Matn ichidagi barcha konnotatsiyalar, so'z qo'llash holatini taqqoslash;

C. Tilning turli birliklari: leksema, kalit so'z, ularning matnda qo'llanish chastotasi ustida tahlil olib borish;

D. Barcha javoblar to'g'ri.

6. Matnning originalligini tekshirishda konkordansning qaysi funksiyasidan foydalanish mumkin?

A. *Qidiruv funksiyasidan;

- B. Evristik funksiyasidan;
- C. Indeksatsiya funksiyasidan;
- D. Qiyoslash funksiyasidan.

Adabiyotlar

1. Столяров А.И. Словарь-конкорданс и его применение в рамках корпусной лингвистики // Гуманитарные научные исследования. – 2017. №2 [Электронный ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2017/02/21074>.
2. Идеографический словарь русского языка. (Сост. О.С.Баранов.) – М., 1995.
3. Частотный словарь-конкорданс словоформ языка Ф.И.Тютчева”. – Л.: Сов. писатель, 1987.
4. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаххор асарлари тили-нинг луғати. Алфавитли луғат. – Т.: ЎзМЭ, 2007.
5. <https://www.translatos.com/uz/ru-uz/>

TIL KORPUSI. MILLIY VA GLOBAL KORPUSLAR

Reja

1. Til korpusi tushunchasi. Til korpusining an'anaviy va elektron lug'atlardan farqi
2. Til korpuslarining yaratilish maqsadi va korpus turlari
3. Jahon tilshunosligida milliy va global korpuslarning yaratish ustidagi izlanishlar

Tayanch so'z va iboralar: *til korpusi, milliy korpus, global korpus, korpus birliklari, korpus interfeysi, qidiruv tizimi, matnlar bazasi, matn muharriri, parallellik, amaliy filologiya, kompyuter lingvistlari, korpus lingvistikasi.*

Zamonaviy axborot texnologiyalari tildan foydalanish borasida ulkan imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Bugungi kunda tilning imkoniyatlarini namoyon qilish va egallash borasida dunyo miqyosida tez sur'atlarda yaratilayotgan til korpuslarining o'rni beqiyos.

Leksikografiyaning bunday zamonaviy yo'nalishi haqida fikrlarga o'tishdan oldin, dastlab "til korpusi" tushunchasini aniqlashtirish, uni oddiy lug'atlardan, elektron kutubxonalardan farqli tomonlarini ko'rsatish lozim bo'ladi. Korpus nima? Korpus – til birliklarining xususiyatlarini aniqlash maqsadida qidiruv dasturiga bo'ysundirilgan matnlar majmui, tabiiy tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og'zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga dasturiy ta'minot asosida joylashtirilgan on-line yoki off-line tizimda ishlaydigan matnlar jamlanmasi. Til korpuslari – til bo'yicha tadqiqot va amaliy topshiriqlar echimi uchun inkor etib bo'lmas ish quroli. Ma'lum bir tilga oid matnlarni jamlagan til korpuslari o'n milliondan tortib, yuz miliongacha, hatto milliardlab so'z qo'llanishlarini o'z ichiga oladi. Tilning mukammal korpuslarida til paydo bo'lganidan boshlab bugungi kungacha yaratilgan barcha yozma, og'zaki (audio, video) matnlar joylashtiriladi. Muayyan til bo'yicha yaratilgan barcha lug'atlar jamlangan holda ham tilning mukammal tuzilgan korpuslariga mutlaqo tenglasha olmaydi. Chunki u tinimsiz yangilanib borish imkoniyatiga egaligi, keng qamrovligi va foydalanishda qulayligi bilan xarakterlanadi.

Korpusda barcha nutq uslublariga, tilning turli davrlariga, turli shevalariga xos matnlar o'z aksini topadi. Tarkibidagi matnlarning keng qamrovliligi tufayli u tilning har qanday lug'ati nazaridan chetda qolgan eng kichik va kam uchraydigan dalillarni ham qidiruvchiga nihoyatda qisqa muddat ichida taqdim eta oladi.

Til korpusi lug'atlardan farqli ravishda so'zlarning qo'llanish chastotasi, tillarning rivojlanish va o'zgarish darajasini hatto bir so'zning qo'llanishi misolida ham aniqlab bera oladi. Korpus asosida tilning tadrijiy taraqqiyoti haqida ham to'laqonli tasavvurga ega bo'lish mumkin. Umuman olganda, korpusda tildagi har qanday so'zning barcha xususiyatlari haqida aniq va ishonchli dalillangan ma'lumotlarni olish imkoniyati mavjud bo'ladi.

Til korpusi oddiy elektron kutubxonadan farqlanadi. Elektron kutubxonaning maqsadi – xalqning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy, iqtisodiy hayotini aks ettiruvchi badiiy va publitsistik asarlarni nisbatan to'liq qamrab olish. Elektron kutubxona matnlari til nuqtayi nazaridan ishlov berilmaganligi sababli tadqiqotlar uchun noqulaylik tug'diradi. Chunki elektron kutubxona ilmiy tadqiqot materiali bazasini tayyorlash maqsadida tuzilmaydi, balki milliy-ma'naviy merosni to'plashni maqsad qilgan bo'ladi. Til korpusi esa elektron kutubxonadan farqli o'laroq, tilni o'rganish va tadqiq qilish uchun zarur, foydali va qiziqarli matnlarni to'plashni nazarda tutadi. Korpusni elektron kutubxonadan ajratib turuvchi birinchi omil undagi matnning xususiyati va qo'shimcha ma'lumot bilan boyitilganligi hisoblanadi hamda bu belgi korpusning alohida qismi – korpus birliklariga yozilgan izohni tashkil etadi. Foydalanuvchiga biror so'z kerak bo'lsa, buni odatiy matn muharriri (tekstovoy redaktor) ham topib beradi. Lekin matndagi til hodisaning ma'nosi, mazmunini va tuzilishini "tushunadigan" dasturiy tizim bilan ishlash juda afzal va qulay. Til birligini qidirish kerak bo'lsa, bunday dasturiy ta'minot, ya'ni korpus tadqiqotchi yoki foydalanuvchiga juda katta yordam berishi mumkin. Agar tadqiqotchi o'z ishi uchun misolni topish, ularni kartotekaga ko'chirish (kompyuter texnologiyalari rivojlanishidan oldingi davrda)ga oylab, ba'zan yillab vaqt sarflagan bo'lsa, bugun dunyo til korpuslari yordamida sanoqli daqiqada yuzlab misolni topishga, ular ustida ishlash imkoniga ega bo'ldi. Maxsus qidiruv tizimi korpusdan ma'lumot olishga mo'ljallangan

bir qancha dasturdan iborat, u statistik axborot va qidiruv natijasini foydalanuvchiga qulay shaklda taqdim eta oladi. Tilda qanday jarayon kechayotganligini aniq tasavvur qilish uchun korpus qamrovini yanada kengaytirish, nafaqat yozma nutq, balki og‘zaki nutq materialidan ham foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday korpus yordamida taraqqiyot natijasida tilda sodir bo‘lgan va kutilayotgan o‘zgarish haqida aniq xulosa chiqarish mumkin.

Til korpusi ikki qism – matnlar maydoni va korpus menedjeri (maxsus qidiruv sistemasi) dan iborat bo‘ladi. Til korpusi internet tizimida faoliyat ko‘rsatganligi sababli kata iqtisodiy samara ham beradi. Uzluksiz yangilanib, talomillashtirilib borilganligi tufayli esa har doim jamiyat talablariga mos, eskirish xususiyatidan xoli bo‘ladi. Korpus lingvistikasi esa tilshunoslikdagi boshqa yo‘nalishlardan farqli ravishda iqtisodiy samarador yo‘nalish sifatida faoliyat yuritadi.

Korpus bo‘yicha qidiruv foydalanuvchiga quyidagilarni aniqlash imkonini beradi:

1) belgilangan til birligining turli qo‘llanishlardagi barcha shaklli ko‘rinishini;

2) tilning lug‘at tarkibidagi o‘rni va variantlarini;

3) belgilangan so‘z bilan birikish imkoniyatiga ega so‘zlar ro‘yxatini;

4) u yoki bu muallifning ayni so‘zdan foydalanish chastotasi yoki statistikasini;

5) so‘zning o‘z va ko‘chma ma’nolarini;

6) so‘z qo‘llanishining yashirin modeli (imkoniyati)ni;

7) til taraqqiyotining turli davrida qo‘llanish holatini.

Korpus turlari:

Korpuslar turli maqsadlarda turli sohalar uchun tuzilishi mumkin. Quyida dunyo tillari bo‘yicha yaratilgan korpuslarning tasnifi keltirildi:

Tasnif belgisi	Korpus turlari
Nutq turiga ko'ra	og'zaki, yozma, aralash
Matn tiliga ko'ra	ruscha, inglizcha va h.
Parallelligiga ko'ra	bir tilli, ikki tilli, ko'p tilli
Matnning ixtisoslashuviga ko'ra	badiiy, dialektal, suhbat, terminologik, aralash
Janriga ko'ra	adabiy, folklor, dramatik, publitsistik
Kirish usuliga ko'ra	erkin, pullik, yopiq
Maqsadiga ko'ra	tadqiqiy, tavsifiy
Izohlanishiga ko'ra	qo'shimcha izohli, izohsiz
O'zgaruvchanligiga ko'ra	o'zgaruvchan, turg'un
Strukturasiga ko'ra	markaziy, arxiv, mahalliy
Izoh xususiyatiga ko'ra	morfologik, sintaktik, semantik
Matn hajmiga ko'ra	to'liq matnli, lavha matnli
Xronologik jihatiga ko'ra	sinxron, diaxron
Umumiylikiga ko'ra	umumiy, yakka muallifi, sohaviy

Korpusni yaratish maqsadi:

Korpusning keng ko'lamli bo'lishi ma'lumotning o'ziga xosligini kafolatlaydi, til hodisalarining barcha qirrasini to'liq namoyish etishni ta'minlaydi. Turli tipdagi ma'lumot til korpusida o'zining qo'llanish shaklida joylashadi, bu esa uni har tomonlama va xolis o'rganish uchun asos bo'ladi. Bir marta tuzilgan va tayyorlangan axborotlar massivi bir necha tadqiqotchi tomonidan ko'p marta, turli maqsadda ishlatilishi mumkin. Korpus – tilni tadqiq etish (til birligining o'zgarishi, eskirishi, yangilarining paydo bo'lishi, ma'nosining kengayishi va torayishi; yangi iboralarning paydo bo'lishini kuzatish), o'rganish, an'anaviy va zamonaviy lug'atlar tuzishda keng imkoniyatli dasturlashtirilgan tizim. Korpusiz bugungi kun na nazariy, na amaliy filologiyasini tasavvur etib bo'ladi.

Tilshunoslikka oid tadqiqotlarda fakt bilan ish ko'riladigan holatlarda material yig'ilishi, sistemaga solinishi lozim. Bunday katta hajmli ishni bajarishda korpus vaqt va mehnatni tejaydigan ish qurolli vazifasini bajaradi. U – texnik jarayonni tezlashtiruvchi vosita bo'libgina qolmay, ma'lum til zamonaviy shaklining axborot tizimi ham, kutilmagan savolga ham javob bera oladigan, til hodisasi bilan shug'ullanadigan soha oldiga avval qo'yilmagan dolzarb muammolarni qo'ya oladigan tizim.

Korpus tarkibidagi materialning turi va xususiyati:

Mavjud korpuslar tarkibidagi matnlarning nisbatiga qaraydigan bo'lsak, badiiy adabiyot hissasi 40% ni tashkil etishiga guvoh bo'lamiz. Buning tarkibiga memuar asarlar ham kirib ketadiki, bu janr til xususiyati badiiy va publitsistik uslub oralig'ida, jonli tilni o'rganish uchun ancha qulay. Evropa tillari korpuslarida badiiy adabiyot materiali 20% ni tashkil etadi. Masalan, zamonaviy yozuvchilar til xususiyatini o'rganishga bag'ishlangan 20 dan ortiq taqdiqot mavjud bo'lsa-da, ular hali to'laligicha bu muammoni o'rganib bo'lindi, deyish qiyin. Chunki alohida yozuvchi asarining til xususiyatidagi o'zgarishga hali tildagi yangi hodisa deb qarab bo'lmaydi. Ana shunday jarayonlarni kuzatish va tadqiq etishning eng qulay vositasi – til korpusi. Shu sababli matnning mazmuni katta ahamiyat kasb etadi. Korpus tarkibiga kiradigan matnlar alohida bir muallif yoki bir necha yozuvchi asaridan olingan, ma'lum davr (bir necha o'n yil yoki yuz yil) ni qamrab olgan, belgilangan mavzudagi, til va jamiyatning bugungi holatini aks ettiruvchi zamonaviy matnlardan iborat bo'lishi ham mumkin.

Korpusning tuzilishi va tarkibi:

Mavjud milliy korpuslarni kuzatish asosida korpusning tuzilishi va tarkibini o'rganar ekanmiz, *korpus interfeysi, qidiruv tizimi va matnlar bazasi* uning eng asosiy tarkibiy qismi, degan xulosaga kelamiz. Rus tili milliy korpusi (Национальный корпус русского языка) joylashgan www.ruscorpora.ru saytining birinchi sahifasida korpus va uning tuzuvchilari haqida asosiy ma'lumot, o'ng tomondagi menyuda istalgan sahifaga o'tish imkoniyati mavjud. Bu korpus menyusi to'rt qismdan iborat. Bosh sahifa, saytning qidiruv resursi, matn haqida unga biriktirilgan qo'shimcha ma'lumot ilovasi, korpus birliklariga izoh yozish printsiplari, oxirgi blok korpus tuzuvchilari jamoasi, foydalanilgan dastur, matnlarning mualliflik huquqi haqida to'liq ma'lumotlar bazasidan iborat.

Albatta, korpusning tuzilishi va tarkibi tilning xususiyatlari, ijtimoiy talab va boshqa jihatlarga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin. Korpuslar uchun yagona va o'zgarmas andoza belgilanmaydi. Masalan, tuzilajak o'zbek tili korpuslari jamiyatimiz talablaridan kelib chiqqan holda o'ziga xos bo'lishi mumkin. Korpusdagi *milliy* so'zi nafaqat tilning, balki korpus tuzilishi va tarkibining ham o'ziga xos-

ligini anglatadi.

Korpusning ijtimoiy ahamiyati:

Korpus katta hajmli lug'atlarni tuzish uchun manba vazifasini o'taydi. Vaqt o'tishi bilan korpus turli lingvistik yo'nalishlar uchun ahamiyatli bo'lishi bilan kuchli informatsion resursga aylanadi. Korpus asosida kompyuter yordamida lug'atlar avvalgiga nisbatan tezlik bilan tuziladi va qayta ishlanadi. Shu yo'l bilan ish boshlanishidan tugash jarayonigacha (nashrgacha) tilni aks ettirib turadi, lug'at maqolasi "eskirish"ga ulgurmaydi. Tilning zamonaviy holatini aks ettiruvchi korpus turli davrlarda yashab ijod etgan ijodkorlarning mualliflik korpuslari uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Korpusning so'zshunoslik sohasidagi ahamiyati shundaki, so'zning qo'llanish davri va chastotasini aniqlashda hech qanday voqita korpusga tenglasha olmaydi. Korpus lingvistikasining keyingi taraqqiyot bosqichida statistik tadqiq metodi kompyuter tarjima-si, nutqni sintezlash va tanish, aniqlash, orfografik tekshiruv kabi lingvistik amallarni bajarishda qo'l kela boshladi. Rus va Evropa tilshunosligida til bo'yicha qilinadigan barcha tadqiqotlarning korpusga asoslanishi odatiy holga aylangan va hatto ba'zi tadqiqotlarda majburiy ham sanaladi. Yaqin orada til o'rganayotgan o'quvchi yoki uning biror jihatini tadqiq etayotgan kishining bugungi kunda lug'atga bo'lgan ehtiyoji korpusga ko'chishi shubhasiz.

Gap qurilishini o'rganishdagi ahamiyati tilning jonli qurilishini, so'zlarning o'zaro birikish imkoniyatini tahlil qila olishida ko'rinadi. An'anaviy tilshunoslikdagi misolni olishda badiiy asar tiliga tayanish tajribasidan ko'ra korpusga tayanish misolning bugungi kun uchun ham ishonarliligini ta'minlaydi. Korpus tarjima dasturlarini yaratishda katta ahamiyatga ega.

Uslubiyatni o'rganishda matnning uslubiy o'ziga xosligini tahlil etishda ham korpusga tayanish mumkin. Bu amaliyotni bajarishda matnlarning statistik holati tahlilini (matndagi jumlaning uzunligi, bir so'zning boshqa so'z bilan birikish holatining doimiy yoki noodatiyligi) aniqlashtiradi. Bunday usulda korpus yordamida yozma nutq bilan birga og'zaki nutqni ham o'rganish mumkin bo'ladi. Masalan, rasmiy ish qog'ozlarida hujjat matnida *shartnoma bo'yicha talablar* shakli ma'qulmi yoki *shartnoma talablari* konstruktsiyasi to'g'rimi? Korpusga bu tarzda berilgan savolga javob sifatida sanoqli daqiqa-

larda qaysi shakl ko'proq qo'llanishini aniqlab beradi. Shunday qidiruv natijasida rus tili milliy korpusida *shartnoma bo'yicha talablar* konstruksiyasi 40 marta, *shartnoma talablari* shakli 3 marta qo'llanganligi to'g'risida statistik ma'lumot beradi. Bu konstruksiyaning qo'llanishi, albatta, rus tiliga xos, ehtimol, u o'zbek tilida boshqacha natija bersa kerak. Korpusimiz bo'lmaganligi tufayli bu savolga aniq javob bera olmaymiz.

Korpus juda muhim bo'lgan va faol qo'llanadigan soha – lingvodidaktika, u ona tili va xorijiy tilni o'rganishda birdek ahamiyatli. Tilni o'rgatishda lug'at boyligining kattaligini ko'rsata olish, so'zning qo'llanish imkoniyatini u yoki bu grammatik qurilish orqali tushuntirish uchun misollar massivini ko'rsatishda korpus juda qo'l keladi. Til ta'limi uchun muhim bo'lgan misolning doimiy yangilanib borishi, buni aks ettirib turish xususiyati hamda imkoniyati faqat korpusga xos. O'qituvchi yangi, ishonarli, cheksiz hamda xilma-xil misollarni shu erdan topa oladi, topshiriq va mashqlarni belgilashda qiynalmaydi, bir necha daqiqada mavzu bo'yicha yangi misollardan iborat mashq tayyorlay oladi. Korpusda mavjud matnlarni saralash imkoni mavjud, misolni barcha matnlardan emas, balki izlanuvchi uchun qiziqarli va kerakli bo'lganidan ajratish mumkin. Hatto korpus matnlarini belgilangan davr (hatto aniq yilgacha), matnning aniq bir turi (masalan, reklama matni, ish hujjati yoki shunchaki bir necha muallif asarlari) ni tanlab olish imkoniyati mavjud. Turli mavzu va janrdagi matnlar bilan doimiy boyitilishi korpusning asosiy xususiyatidan biri, u ta'limda yo'naltirib o'qitish imkoniyatini ochadi. Akademik litsey va kollejda ona tili barcha yo'nalish va mutaxassisliklarda o'qitiladi. Yo'nalishlarning mavzusi bir xil bo'lishi mumkin, lekin har bir mutaxassislikda mavzuni tushuntirish uchun mos matnni tanlashda korpusdagi imkoniyat birorta manbada yo'q. Aslida akademik litsey va kasb-hunar kollejlari DTSida maqsad ham egallayotgan mutaxassisligi bo'yicha yozma va og'zaki nutqini rivojlantirish deb belgilangan. Ayni bir mavzu (masalan, so'zning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turi, atamashunoslik, toponim, qo'llanish doirasi chegaralangan leksika va h.) turli yo'nalishda alohida, ixtisoslashtirilgan matnlar asosida o'rganilishi lozim. Shundagina til ta'limi o'z maqsadiga erishgan bo'ladi. Til ta'limiga bag'ishlangan darslik va qo'llanmalarda iqtisod, moliya,

siyosat, huquqshunoslik kabi mavzudagi matnlarga duch kelmaymiz, misolni badiiy asardan olishga odatlanib qolganmiz. Vaholanki, adabiy til badiiy asar tili degani emas. Til ta'limi hayotdan uzilib qolgan: kundalik turmushda o'quvchi tuzadigan, ishlatadigan yoki tahlil etadigan matnlardan uzilib, mashq va topshiriqni jonli tildan olmaslikka ko'nikib qolganmiz.

O'qituvchi uchun korpus tengsiz xazina, undan har bir o'quv mashg'uloti uchun serqirra va mazmunli o'quv materiallari tayyorlash mumkin bo'ladi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, korpusda xilma-xil matnlar jamlanib, undan o'qituvchi istalgan shaklda foydalana oladi. Masalan, o'qituvchi topshiriqni tayyorlash uchun faqat badiiy adabiyot parchasidan (yoki nobadiiy matndan: sport, avtobiografiya yoki shunchaki ma'lum ijodkor ijodi bilan chegaralanmoqchi) foydalanmoqchi. Unda "Mening korpusim" ilovasi orqali o'ziga kerakli matnni ajratib olish imkonini mavjud, ya'ni misollar sirasini chegaralaydi. Korpus turli janr va uslubdagi matnlarni qamrab olganligi sababli har qanday talabni qondirish imkoniga ega. Misol uchun, jurnalistika fakulteti talabalari uchun yozilgan darslikda publitsistik matnlar ancha eskirgan. Har kuni boyitilib boradigan korpusdan yangi misollarni olish, uni talabaga taqdim etish yoki talabaga ham shunday topshiriq berish, albatta, ta'limni bugungi hayotga yaqinlashtiradi.

Til korpusidan o'qituvchi, talaba va maktab o'quvchisi ham ancha unumli foydalanishi mumkin. Chunki faqat korpus orqali juda osonlik bilan kam ishlatiladigan so'z, ibora va birikmani topish, qo'llanishi va yozilishi (orfografiyasi)ni o'rganish mumkin. Ta'kidlash joizki, til korpusida til grammatika va darslik muallifi tavsiflanganidek emas, balki jamiyatda qanday yashasa va ishlasa, shunday aks etadi. Bu esa o'quvchini o'zini o'rab turgan muhit – umumxalq tili va adabiy tilni o'rganishda eng sarmahsul vosita bo'lib xizmat qiladi.

Milliy korpus milliy til xazinasini demak. Undan lingvistlar, leksikograflar, komp'yuter lingvistlari, muharrirlar, tarjimonlar, jurnalistlar, noshirlar, olimlar, o'qituvchilar, ta'lim oluvchilar va boshqa har qanday soha vakillari foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Dunyo miqyosida tillarning korpuslarini yaratish jadal tus olmoqda. Hatto tilshunoslikning korpus tuzishning nazariy va amaliy masalalari bilan shug'ullanadigan "Korpus lingvistikasi" deb nomlangan

yoʻnalishi ham taraqqiy etmoqda. Bugungi kunda jahon miqyosida “Britaniya Milliy korpusi” (British National corpus) keng ommalashdi va yaratilayotgan boshqa korpuslar ham unga yoʻnaltirilmoqda. Ayniqsa, slavyan tillari boʻyicha Pragadagi Karlovi universitetida yaratilgan “Chex Milliy korpusi”ning nufuzi ham yuqori boʻlib bormoqda. Bunday fikrlarni yaratilayotgan “Ispan tili korpusi” (100 mln soʻz, 13-20 asr matnlari asosida), “Zamonaviy dat tili korpusi” (50 mln soʻz, 1998-2002-yillar matnlari asosida), “Zamonaviy italyan tili korpusi” (100 mln soʻz), Zamonaviy xitoy tili korpusi” (720 mln soʻz, 150 mln iyeroglif), “Nemis tilining Manheym korpusi” (1610 mln soʻz), “Sloven tilining milliy korpusi” (100 mln soʻz) kabilarga nisbatan ham aytish mumkin.

Rus tilining 200 mln soʻzlik matnlardan tashkil topgan ulkan milliy korpusidan tashqari xususiy koʻrinishlardagi “Upsal korpusi”, “Tyubingen korpusi”, “Rus tilining mashina fondi”, “Rus matnlarining Xelsinki korpusi”, “XX asr oxiri rus gazeta matnlari korpusi” (MDU), “Rus adabiy tilli milliy korpusi” (SPb) kabi qator korpuslar ham yaratilayotganligi uning nechogʻlik ahamiyatli ekanligini koʻrsatadi. Mustaqil davlatlar hamdoʻstligi mamlakatlarida ham milli til korpusi yaratish ishlari boshlangan. Jumladan, “Qozoq tilining milliy korpusi”, “Tojik tilining milliy korpusi” kabilar bunga misol.

XIX asr globallashuv asri ekanligi til korpuslarini yaratish masalasida ham yaqqol koʻzga tashlanmoqda. Xususan, dunyo milliy til korpuslarining “Britaniya Milliy korpusi” tizimiga yoʻnaltirilayotgani fikrimizning dalili. Bunda til korpuslarining internet ichki toʻri orqali dunyo tillarini qamrab olish moʻljallanmoqda. Shu tarzda global korpuslar toʻri yaratiladi. Chunonchi, bir til korpusiga kirgan kishi bimalol u orqali butun dunyo tillari korpuslaridan xabardor boʻlish imkoniga ega boʻladi.

Oʻzbek tilining milliy korpusini yaratish ishlari endi boshlanmoqda. Dunyo tamadduning bugungi shiddatli surʼati boshqa tillar qatori oʻzbek tilining ham milliy korpusini yaratishni taqozo qilmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Til korpusi tushunchasiga izoh bering.
2. Til korpuslarining ijtimoiy ahamiyatini yoriting.

3. Til korpuslarining soʻzshunoslik, yaʼni leksikologiyadagi oʻrni qanday baholaysiz?
4. Til korpuslarining tuzilishi va tarkibiga tavsif bering.
5. Til korpusining taʼlim, til oʻrganish va oʻrgatish ishlaridagi ahamiyatini yoriting.
6. Oʻzbek tilining milliy korpusini yaratish ishlariga qanday baho berasiz?

Test

1. Til korpusi...

- A. * Til birliklarining xususiyatlarini aniqlash maqsadida qidiruv dasturiga boʻysundirilgan matnlar majmui;
- B. Muayyan tildagi lugʻatlarning umumiy majmui;
- C. Muayyan tilning barcha uslublariga xos boʻlgan soʻz boyligi majmui;
- D. Muayyan tilning barcha uslublariga xos isteʼmolda boʻlgan soʻz boyligi yigʻindisi;

2. Til korpusi qanday qismlardan tarkib topadi?

- A. * Til korpusi ikki qism – matnlar maydoni va korpus menedjeri (maxsus qidiruv sistemasi) dan iborat boʻladi;
- B. Til korpusi bitta qism – matnlar maydonidan iborat boʻladi;
- C. Til korpusi bitta qism – korpus menedjeri (maxsus qidiruv sistemasi)dan iborat boʻladi;
- D. Til korpusi uchta qism – matnlar maydoni, korpus menedjeri va korpus foydalanuvchisidan iborat boʻladi.

3. Til korpuslari xronologik jihatiga koʻra qanday turlarga boʻlinadi?

- A. *Sinxron va diaxron turlarga;
- B. Oʻzgaruvchan va turgʻun turlarga;
- C. Tadqiqiy va tavsifiy turlarga;
- D. Qoʻshimcha izohli va izohsiz turlarga.

4. Korpus tuzishning nazariy va amaliy masalalari bilan tilshunoslikning qaysi shasi shugʻullanadi?

- A. *Korpus lingvistikasi;
- B. Kompyuter lingvistikasi;
- C. Lingvodidaktika;

D. Barcha javoblar to'g'ri.

5. Matnning ixtisoslashuviga ko'ra til korpuslari qanday turlarga bo'linadi?

A. *Badiiy, dialektal, suhbat, terminologik, aralash;

B. Og'zaki, yozma, aralash;

C. Morfologik, sintaktik, semantik;

D. Adabiy, folklor, dramatik, publitsistik.

6. Jahonda til korpuslarining internet orqali qamrab olinishi natijasida...

A. *Global til korpuslarini yaratish mo'ljallanmoqda;

B. Milliy til korpuslarining imkoniyatlari kengaymoqda;

C. Korpus lingvistikasi yo'nalishi taraqqiyoti ta'minlanmoqda;

D. Barcha javoblar to'g'ri.

Adabiyotlar

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.

2. Мадвалиев А. Луғат ва луғат турлари ҳақида. – Ўзбек миллий лексикографиясининг долзарб масалалари мавзуидаги илмий-назарий анжуман материаллари тўплами, ТошДЎТАУ. – Тошкент, 2017.

3. Менглиев Б. Ўзбек тилининг миллий корпусини яратиш - долзарб вазифа. – Ўзбек миллий лексикографиясининг долзарб масалалари мавзуидаги илмий-назарий анжуман материаллари тўплами, ТошДЎТАУ. – Тошкент, 2017.

4. Столяров А.И. Словарь-конкорданс и его применение в рамках корпусной лингвистики // Гуманитарные научные исследования. – 2017. № 2 [Электронный ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2017/02/21074> (дата обращения: 29.09.2017).

5. Труфанова М.В. Применение цифрового словаря с корпусом для работы над лингвистическими проектами по немецкому языку // Социально-экономические явления и процессы. 2011. - №8 С. 229-232.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
“Leksikografiya asoslari” fanining vujudga kelishi, o‘rganish ob’ekti va predmeti.....	6
XI-XII asrlarda turkiy lug‘atchilik.....	22
XIII-XIV asrlarda turkiy lug‘atchilik	34
O‘zbek lug‘atchiligining eski o‘zbek tili davri	44
XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr o‘rtalarida o‘zbek lug‘atchiligi	57
Mustaqillik davri o‘zbek lug‘atchiligi	74
Ensiklopedik, etimologik, imlo va izohli lug‘atlarning yaratilishi	85
Elektron lug‘atlar va ularni yaratish asoslari. Internet lug‘atlari	97
Til korpusi. Milliy va global korpuslar	106

SULTONBEK NORMAMATOV

LEKSIKOGRAFIYA ASOSLARI

O'quv qo'llanma

Muharrir: X. Tahirov

Texnik muharrir: T. Raxmatullayev

Musahhih: N. Ismatova

Sahifalovchi: A. Muhammad

Nashr. lits № 2. 244. 25.08.2020 y.
Bosishga ruxsat etildi 14.02.2022 y.
Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. Ofset qog'ozi. "Times New Roman"
garnituras. Hisob-nashr tabog'i. 7,5.
Adadi 500 dona. Buyurtma № 30.

«MALIK PRINT CO» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent viloyati., Chirchiq shahri, Amir Temur ko'chasi.